

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 6 (1972)

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969)

Ο ναός του Άϊ-Λέου εις το Μπρίκι της Μάνης (πίν. 43-52)

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.812](https://doi.org/10.12681/dchae.812)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1972). Ο ναός του Άϊ-Λέου εις το Μπρίκι της Μάνης (πίν. 43-52). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 6, 146-168. <https://doi.org/10.12681/dchae.812>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός του Άϊ-Λέου εις το Μπρίκι της Μάνης (πίν.
43-52)

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969) • Σελ. 146-168

ΑΘΗΝΑ 1972

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ-ΛΕΟΥ ΕΙΣ ΤΟ ΜΠΡΙΚΙ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

(ΠΙΝ. 43 - 52)

Α'. Ἀρχιτεκτονικὴ

Οἱ ὀλίγοι κάτοικοι, οἱ ἐναπομείναντες εἰς τὸ μικρὸν χωρίον τῆς Μέσα Μάνης Μπρίκι, δεικνύουν ἔξω τοῦ συνοικισμοῦ τὰ ἐρείπια τοῦ Ἀϊ-Λέου¹ (πίν. 43α), μονοχώρου σταυροσχήμου μὲ τρουλλοκαμάραν ναῖσκου, τιμωμένου, ὅπως συνάγεται ἐκ τοιχογραφίας τοῦ κτιστοῦ τέμπλου², εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Λέοντος, ἐπισκόπου Κατάνης.

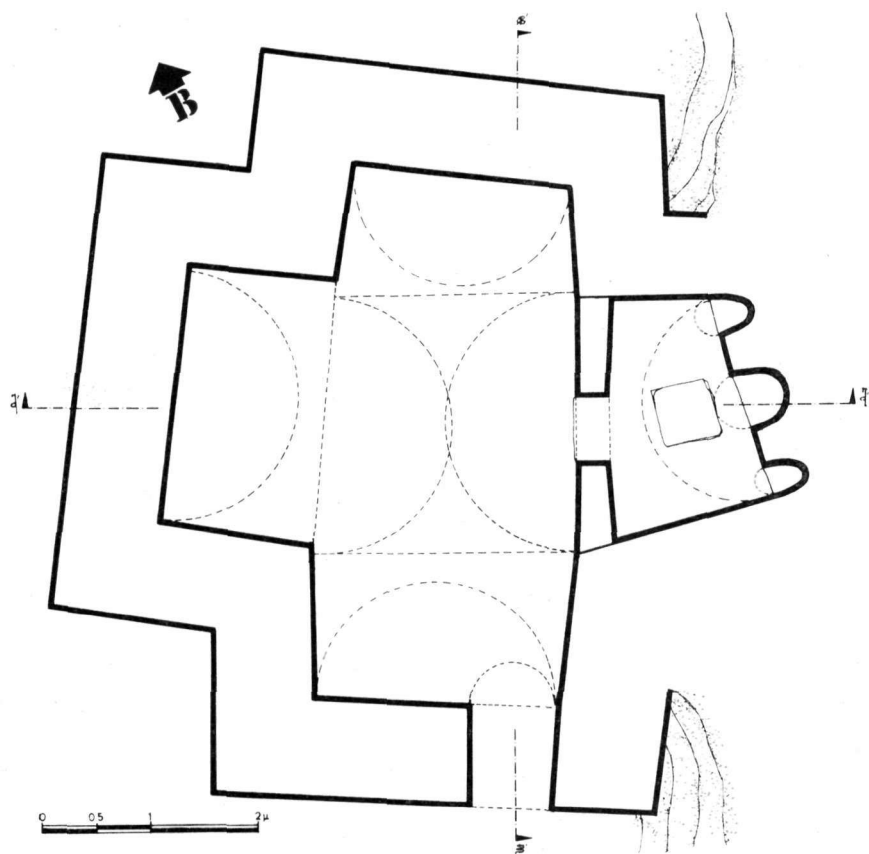
Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ μνημείου εἶναι 5,47 μ. × 5,21 μ. Ἡ ἀνατολικὴ κεραία, ἀποκρυπτομένη ὑπὸ τῆς ἐπιχώσεως, δὲν εἶναι τώρα ὁρατὴ ἔξωθεν. Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ ἀπέληγον ὅλα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς εὐθυγράμμους τοίχους. Καμαροσκέπαστα ἄλλοτε, δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἰσομήκη, ἰσοπλατῇ καὶ ὀρθογώνια. Περισσότερον ἀκανόνιστον σχῆμα ἔχει τὸ ἀνατολικὸν σκέλος, ἀποκλίνον λοξῶς πρὸς τ' ἀριστερά. Οὕτω τὴν κάτοψιν³ τοῦ ναοῦ (Σχέδιον 1) χαρακτηρίζει ἱκανὴ γραφικότης. Καθὼς

1. Τὸν ναὸν ἐπεσήμανα τὸν Ἰούλιον τοῦ 1958. Ἐν συνεχείᾳ (Ν. Β. Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις, 1964, σ. ε') ὑπεσχέθην ὅτι θ' ἀσχοληθῶ μὲ τὸ μνημεῖον. Ἡ καθυστέρησις τῆς δημοσιεύσεώς του ὤφειλετο καὶ εἰς τὴν ἔλλειψιν σχεδίων. Χορηγία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἰωαννίνων, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας, κατέστησε δυνατὴν τὴν σχεδιάσιν καὶ τοῦ Ἀϊ-Λέου καὶ ἄλλων πολλῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Λακωνίας, τοὺς ὁποίους ἐλπίζω νὰ δημοσιεύσω προσεχῶς.

2. Ἐνθρονος εἰκονίζεται κατ' ἰδικάς μου σημειώσεις ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἀριστερὰ τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ, ὁ ἐπώνυμος τοῦ ναοῦ ἅγιος: 1) εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τῆς Κίττας, 2) εἰς Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ἐντὸς τοῦ χωρίου Γεράκι Λακεδαίμονος (ἴσως περὶ τὸ 1300), 3) εἰς Ἅγιον Νικόλαον (βον ἡμισυ τοῦ 13ου αἰ.) τοῦ χωρίου Κλένια Κορινθίας. Ἡ τοιχογραφία εἶναι μεταγενεστέρα, ἀλλ' εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀντικατέστησεν ἄλλην παλαιάν. Καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ χωρίου Μπρίκι τῆς Μάνης (βλ. διὰ τὸν ναὸν παρὰ Ν. Β. Δρανδάκη, ἐνθ' ἂνωτ. σ. 89 ὑποσ. 2) ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἀριστερὰ τῆς πύλης ἐξωγραφεῖτο μετωπικὸς πιθανώτατα ὁ ἐπώνυμος ἅγιος. Τὸ αὐτὸ μᾶλλον συνέβαινε καὶ εἰς Ἅγιον Βασίλειον Βασιλακίου Λακεδαίμονος. Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὁ ἅγιος Γεώργιος ἐντὸς τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τοῦ Staro - Nagoričino (1313 - 1318). Βλ. Α. G r a b a r, Deux notes sur l' histoire de l' iconostase d'après des monuments de Yougoslavie ἐν L'art de la fin de l' Antiquité et du Moyen Age, I, Paris 1968 σ. 407 καὶ πίν. 107β.

3. Τὰ παρατιθέμενα σχέδια ἐξεπόνησεν ὁ ἀρχιτέκτων κ. Φίλιππος Προκόπης.

αί στέγαι κατὰ τὸ πλεῖστον κατέρρευσαν καὶ ἐξακολουθοῦν καταρρέουσαι ⁴, ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τοῦ μνημείου εἶναι πλήρης ἐρειπίων, τὰ ὅποια ἐν μέρει ἀποφράττουν καὶ τὴν χαμηλὴν, μοναδικὴν θύραν μὲ τὸ εὐθύγραμμον ἐξ

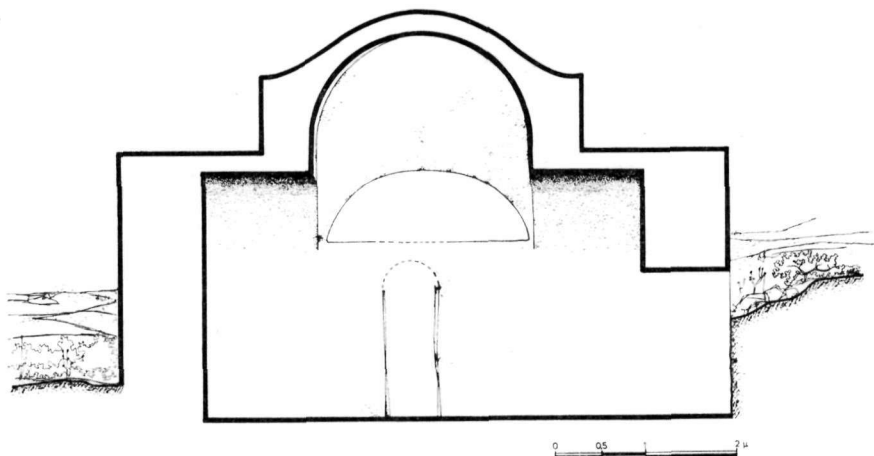

Σχέδιον 1. Μπρίκι Μάνης, "Αἷ - Λέος. Κάτοπις.

ὀγκολίθου ἀνώφλιον (πίν. 44α). τὴν ἀνοιγομένην εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς ἄκρον τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας κεραίας. Ὁ ἐπισκέπτης ἀναγκάζεται σήμερον σχεδὸν ἔρπων νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ ναῦδριον. Ἐκ τῶν καμαρῶν, αἵτινες ἐστέγαζον τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ, σώζονται ἰδίᾳ τὰ ἐτοιμόρροπα τόξα, εἰς τὰ ὅποια αὐταὶ ἀπέληγον πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ (πίν. 44β). Τὰ τόξα ἀνέχουν κατακορύφους τοίχους, ἐφ' ὧν ἔβαινε καμάρα, καλύπτουσα τὸ κεν-

4. Ἡ φωτογραφία τοῦ πίν. 43α ἐλήφθη τὸ 1958.

τρικόν τετράγωνον, τὸ διαμορφούμενον κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Ἡ τρουλλοκαμάρα, ὀρθομένη ἄρκετὰ ὑπὲρ τὰς ὑπολοίπους στέγας, μὲ τὸ τόξον αὐτῆς κατευθυνόμενον ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον⁵, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ τόξα τῶν ἐγκαρσίων κεραιῶν, τὰ βαίνοντα ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, παρέχει ἐξωτερικῶς τὴν ἐντύπωσιν πυργοειδοῦς κτίσματος. σχεδὸν τετραγώνου (πίν. 43β, Σχέδια 2, 3). Τούτου σώζονται ἐν πολλοῖς

Σχέδιον 2. Μπρίκι Μάνης, "Αἶ - Λέος. Τομή κατὰ πλάτος.

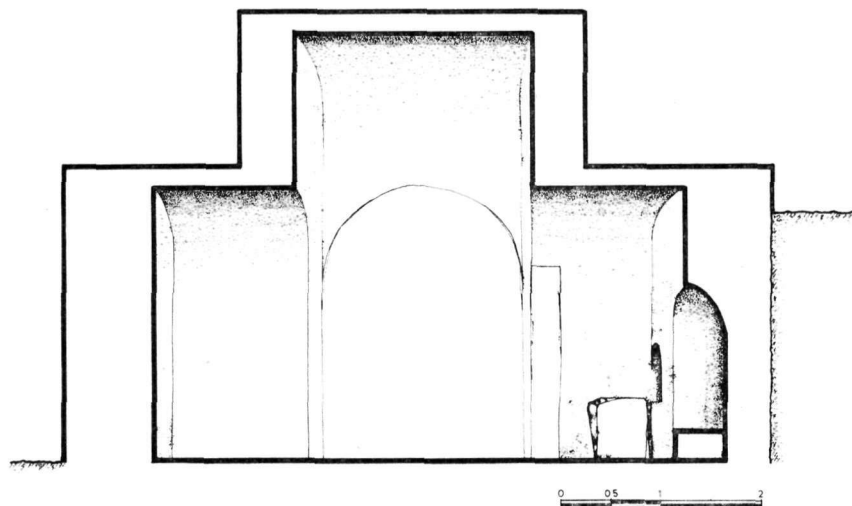
οἱ κατακόρυφοι τοῖχοι καὶ ἐπὶ τῆς βορείας καὶ νοτίας πλευρᾶς αἱ γενέσεις τῆς καμάρας. Εἰς τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου εἶχον ἐντειχισθῇ ἡχητικά ἀγγεῖα (πίν. 44β).

Διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ναῖσκου ἐχρησιμοποίησαν φαιοὺς ὀγκολίθους (πίν. 43 α-β). Εἰς τοὺς ἄρμους ἐγίνε χρήσις ἀσβεστοκονιάματος, ἐλαφρῶς ὑπερύθρου, ἐμπεριέχοντος φαίνεται εἰς μικρὰν ποσότητα κονιορτοποιημένους κεράμους. Τὸ ἀσβεστοκονίαμα εἶναι περισσότερο ὁρατὸν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τῶν τοίχων τῆς τρουλλοκαμάρας. Μεταξὺ τῶν λίθων διακρίνονται καὶ ὀλίγα τεμάχια κεράμων. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἐπικλινής, ἐξέχουσα παρὰ τὸ ἔδαφος (πίν. 43α), ἴσως ἐδῶ ἐκ λόγων ἀντιστηρίζεως διὰ τὴν μικρὰν κατωφέρειαν τοῦ ἐδάφους⁶. Παρὰ τὸ νότιον

5. Ὅπως συμβαίνει συνήθως εἰς τοὺς ἔχοντας τρουλλοκαμάραν ναοὺς. Ἄ. Ὁ ρ λ ἄ ν-δος, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ Μονὴ τοῦ Σαγματᾶ, ABME, Z', 1951 σ. 110.

6. Ἀλλαχοῦ ἢ διαπλάτυνσις τοῦ τοίχου παρὰ τὴν βάσιν του, ὡς εἰς τὸν νότιον ναῖσκον τῆς διδύμου ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Βασιλείου Καφιόνας, δὲν δικαιολογεῖται ἐκ τῆς μορφῆς τοῦ ἐδάφους. Τὸ ἔδαφος εἶναι ὀριζόντιον καὶ ὁμοῦς ὁ νότιος τοίχος τοῦ ἐκ ψηρολι-

ἄκρον τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀν. τοίχου τῆς τρουλλοκαμάρας δύο κατακόρυφοι λίθοι διαμορφώνουν πλαίσιον ἀγροίκου κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος, ὁμοιάζοντος μὲ ψαροκόκκαλον (πίν. 44γ). Ἐκατέρωθεν αὐτοῦ σώζονται λείψανα καὶ ἄλλων ἀπλουστέρων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων. Τὸ τύμπανον, τὸ ἀποφράττον ἀπὸ δυσμῶν τὴν τρουλλοκαμάραν, φέρει ἐπὶ

Σχέδιον 3. Μπρίκι Μάνης, Ἁγίου Λέως. Τομή κατὰ μήκος.

τῆς ἐξωτερικῆς τοῦ πλευρᾶς, ὑψηλά, παρὰ τὴν κορυφήν, ζώνην εἰς δύο ἀτέχνους σειρὰς ἐκ πλίνθων καὶ κεράμων, τοποθετημένων κατὰ συνεχῆ τεθλασμένην γραμμὴν. Ἡ ζώνη πρὸς τ' ἀριστερὰ κατέρχεται χαμηλότερον ἢ δευτέρα σειρά της δὲν φθάνει πρὸς τὰ δεξιὰ μέχρι τῆς ἄκρας τοῦ τυμπάνου, διακοπτομένη ὑπὸ λίθων. Τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ, ὡς ἐσημειώθη καὶ ἀνωτέρω, εἶναι κτιστόν. Ἡ στενὴ θύρα εἰσόδου πρὸς τὸ ἅγιον βῆμα σήμερον δὲν διασώζει ἀνώφλιον. Ἰσως τοῦτο ἄλλοτε ἐσχημάτιζε τόξον (Σχέδιον 2). Πάντως ἡ πύλη τοῦ κτιστοῦ τέμπλου τοῦ εἰς Μπρίκι βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου εἶναι τοξωτή. Κτιστή, κιονόμορφος, ἐλευθέρα πανταχόθεν εἶναι καὶ ἡ ἁγία τράπεζα τοῦ Ἁγίου Λέως, ἔχουσα χονδρὴν, σχεδὸν τετράγωνον

θιάς νοτίου ναῖσκου κατὰ τὴν ν.δ. γωνίαν εἶναι ἐπικλινῆς (σκάρπα). Ἀντιθέτως εἰς τὸν Ἁγίον Νικόλαον τοῦ χωρίου Πολεμίτας, μεγαλιθικὸν ἐκ ξηρολιθιάς κτίσμα, ὀκδομημένον ἐπὶ ὀριζοντίου ἐδάφους, ὁ δυτικὸς τοίχος, πάχους 1,40 μ., εἶναι καὶ ἐξωτερικῶς κατακόρυφος. Μορφὴν σκάρπας παρουσιάζουν οἱ τοῖχοι ἡρειπωμένων οἰκιῶν ἐκ μεγάλων λίθων ἀνευ συνδετικῆς ὕλης, σωζομένων πολλαχοῦ εἰς Μέσα Μάνην. Τὰ ἐρεῖπια αὐτὰ ἔχουν ἀνάγκην ἰδίᾳ μελέτης.

τὴν πλάκα (διαστάσεων 0,63 μ. × 0,57 μ. × 0,18 μ.). Ἡ ἀψὶς τοῦ ναοῦ διαμορφοῦται ὡς στενὴ κόγχη, ὑψηλὴ, ἐγγεγραμμένη εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Ἐκατέρωθεν αὐτῆς, εἰς ἰκανὸν ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν κογχάριον.

Ἡ ἀνατολικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ, ὡς ἤδη παρατηρήθη, ἔχει ἐξωτερικῶς ἐπιχωσθῇ (Σχέδιον 1). Ἐν τούτοις νομίζω ὅπως ἀπίθανον ὅτι ὁ ναὸς δὲν ἀνήκεν εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ⁷, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπιλεγῇ, ὅπως εἶναι γνωστὸν, πολὺ ἔνworis διὰ τὰ Μαρτύρια. Ἡ κάτωψις τοῦ Ἀι-Λέου, παρὰ τὸ ἀκανόνιστον αὐτῆς, ὑπενθυμίζει παλαιὰ σταυροσχῆμα εὐκτήρια, ὡς εἶναι τὸ λεγόμενον Μανσωλεῖον τῆς Galla Placidia εἰς τὴν Ραβένναν⁸,

7. Εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ ἀνήκει καὶ ὁ παρὰ τὸν Πύργον Διροῦ Ἅγιος Πέτρος. Τὸ μνημεῖον ὅμως ἔχει τροῦλλον καὶ ἡμιεξάγωνον προέχουσιν ἀψίδα (R. T r a q u a i r, Laconia. The churches of Western Mani, B S A, XV, 1908 - 9, πίν. XI καὶ XIV). Διαφέρει ὡσαύτως ἀπὸ τὸν Ἀι - Λέον καὶ κατὰ τὴν τοιχοδομίαν.

Σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ πρέπει νὰ εἶχε καὶ ὁ κατακεχωσμένος ὑπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ ναῖσκος τοῦ Ἀι-Στράτηγου εἰς θέσιν Μασχάλες ἢ Σκεντρίνες ὑπὲρ τὸ χωρίον Ἄλκα τῆς Μάνης. Εἶναι φκοδομημένος μὲ φαιοὺς ὀγκολίθους καὶ ἔχει διαστάσεις οἷας περὶ-που καὶ ὁ Ἀι Λέος. Σῶζεται — τοῦλάχιστον ἐσῶζετο κατὰ τὴν 5-7-1958, ὅτε ἐπεσκέφθην τὸ μνημεῖον — τὸ τύμπανον τῆς ἀνατολ. κεραίας καὶ ἐλάχιστον μέρος τῆς καμάρας πρὸς βορρᾶν. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς ἀνατολικῆς κεραίας ἀνοίγονται τρεῖς κόγχαι. (Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς κεραίας ὡς ἀνατολικῆς εἶναι συμβατικός. Κατ' οὐσίαν πρόκειται περὶ βορείου κεραίας). Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς κόγχης (κόγχης τῆς Προθέσεως) σῶζονται λείψανα γραπτῶ διακόσμου λαϊκῆς τέχνης. Παριστάνουν ἀσκητὴν φέροντα μελίχρουν χιτῶνα καὶ κυανοῦν ἀνάλαβον. Ἐπὶ τῆς μεσαίας κόγχης ἴχνη μετωπικοῦ Ἀγγέλου μὲ αὐτοκρατορικὴν καστανὴν στολὴν, κατάκοσμον ἀπὸ φαιὸν μπακλαβαδωτὸν κόσμημα. Παρεμφερὲς μορφή, ἐνδεδυμένη κατὰ παρόμοιον τρόπον — παραλλάσσει τὸ ἐντὸς τῶν ρόμβων κόσμημα καὶ τὸ χρῶμα, σιτόχρουν, τῶν μαργαριτῶν — εἰκονίζετο καὶ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς κόγχης. Ὑπὸ τὴν τελευταίαν τοιχογραφίαν καὶ ἀλλαχοῦ ἐν τῷ ναῷ διακρίνεται καὶ παλαιότερον στρώμα τοιχογραφιῶν. Ἀμφότερα τὰ στρώματα ἀνάγονται εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Διασώζεται καὶ τὸ ἀνώφλιον τῆς νοτίου θύρας. Φαίνεται ὅτι ὁ ναῖσκος εἶχε πρὸς νότον πλάγιον νάρθηκα. Τὴν ἄποψιν ὅτι αἱ ἐπὶ τοῦ τυμπάνου κόγχαι, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, ἀνοίγονται εἰς τὸν «ἀνατολικόν» τοῖχον τοῦ ἱεροῦ στήριζει καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ τοῦ «νοτίου» τοίχου τῆς κεραίας ἔχει πακτωθῇ πλάξ ἀνευ γλυφῶν ὡς θωράκιον τέμπλου, παρὰ τὸ ὁποῖον ὑψοῦται κίων ἐκ φαιοῦ λίθου, διαμέτρου 0,23 μ. Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ἀπόκειται ἰωνικὸν κιονόκρανον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου καὶ βάσις κίονος ἐξ ὁμοίας ὕλης. Ἐκ τῆς Λακωνικῆς ἄλλους σταυροσχῆμους ναοὺς ἐνθυμοῦμαι τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου ἔξω τοῦ χωρίου Ἀγία Μαρίνα (Τσέρια) Μελιτίνης καὶ τὴν Ἀγίαν Κυριακὴν τῆς Σκάλας.

8. Giuseppe Bovini, Il cosiddetto Mausoleo di Galla Placidia in Ravenna, Roma, Città del Vaticano, 1950, σ. 22 εἰκ. 3, Paolo Lino Zovatto, Il Mausoleo di Galla Placidia, architettura e decorazione, Ravenna, 1968, εἰκ. 4, 6, 11, 12, ἔγχρως πίν. II.

ὁ ναὸς τῆς S. Fosca e Teuteria εἰς τὴν Βερόναν⁹, τὸ κατ' ἀποκατάστασιν Μουσῳλεῖον τοῦ Ἰουστινιανοῦ παρὰ τὸν κατεδαφισθέντα ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹⁰ καὶ μνημεῖον τῆς Χερσῶνος¹¹. Ὅλων τῶν κτισμάτων τούτων αἱ κεραφαὶ ἀπολήγουν εἰς εὐθυγράμμους τοίχους. Καὶ ὅπως εἰς Ἀϊ-Λέον ἡ καμάρα ἡ στεγάζουσα τὸν χώρον τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἔχει τοποθετηθῇ ὕψηλὰ ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ ὀρθομένου τετραγώνου κτιστοῦ πύργου, οὕτω καὶ ὁ «κρεμαστὸς θόλος» τοῦ λεγομένου Μουσῳλείου τῆς Galla Placidia καὶ τὸ σταυροθόλιον τῆς S. Fosca¹². Ἀλλ' αἱ ὁμοιότητες πρὸς τὰ ἀρχαῖα εὐκτήρια δὲν εἶναι τόσαι¹³, οὔτε καὶ τοιαύτης φύσεως, ὥστε νὰ στηρίζουν ὑπόθεσιν ἀναγωγῆς τοῦ ναοῦ τῆς Μάνης εἰς χρόνους τόσον παλαιούς ὅσον ἐκεῖνοι, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐκτίσθησαν τοῦλάχιστον τὰ τρία πρῶτα ἐκ τῶν μνημονευθέντων

9. Βλ. διὰ τὸ μνημεῖον Ἀ. Ὁρλάνδον, ABME, Z' 1951 (Τυπολογικὴ ἐξέτασις τῶν σταυρικῶν ναῶν τοῦ 4ου, 5ου καὶ 6ου αἰῶνος) σ. 47, εἰκ. 39^a, ὑποσ. 2 καὶ σ. 48. Τὸ βιβλίον, εἰς τὸ ὅποιον παραπέμπει, «Verzone, L' architettura religiosa dell' alto medio evo nell' Italia settentrionale, Milano 1942» δὲν ἀνεῦρον εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ ναὸς ἀναγράφεται ὡς Santa Teuteria εἰς τὸν ἄνευ χρόνου ἐκδόσεως Ὁδηγὸν τοῦ Ugo Zanoni, Verona artistica, Cheduzzi editore (Vicenza), σ. 60, καὶ χαρακτηρίζεται ὡς chiesetta antichissima... forse la più antica chiesa di Verona. Ἐν συνεχείᾳ λέγεται ὅτι nel sarcophago dietro l' altare riposano le Sante Teuteria e Fosca.

10. Γ. Σωτηρίου, Ἀνασκαφαὶ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, AA 7, 1921 - 22, σ. 211, εἰκ. 75, τοῦ αὐτοῦ, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1942, σ. 361.

11. N. Brunon, Une église byzantine à Chersonèse, L' art byzantin chez les Slaves, Deuxième recueil dédié à la mémoire de Th. Uspenski, Paris, 1932, σσ. 28, 29, εἰκ. 18. Ὁ ναὸς εὐρίσκεται ἐκτὸς τῆς πόλεως. Ὁ Brunon κατατάσσει τὸ μνημεῖον παρὰ τοὺς ἀρχαῖους βυζαντινοὺς ναοὺς, ἐπικαλούμενος μεταξὺ ἄλλων ἰδιορρυθμιῶν καὶ τὴν ἀπουσίαν ἀψίδος. Ἐπὶ πλέον νομίζει bien possible ὅτι ὁ τύπος τῶν ἀρχαϊκῶν σταυροσχῆμων ναῶν τῆς Χερσονήσου εἰσῆχθη εἰς τὴν Ρωσσίαν πρὸ τῆς ἐπισήμου προσχωρήσεως τῆς χώρας εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Βλ. καὶ Ἀ. Ὁρλάνδον, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 47, ὑπόσημ. 1 καὶ εἰκ. 39^a.

12. Ἀ. Ὁρλάνδος, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 48.

Καὶ εἰς τὸ Alahan Monastir (450 περίπου) ὑψοῦτο ὀρθογώνιος πύργος ἐπὶ τοῦ σχεδὸν τετραγώνου χώρου, ὁ ὁποῖος διεμορφοῦτο εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους πρὸ τοῦ ἱεροῦ (Paolo Verzone, Alahan Monastir, Viglono (1956;) πίν. II, εἰκ. 1, 43, 68, 77). Τὴν στέγην τοῦ πύργου ὁ Verzone ἀποκαθιστᾷ διὰ παραδόξου τρούλλου ὁμοιάζοντος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ σχῆμα, μὲ σύγχρονον μίτραν ὀρθοδόξου ἐπισκόπου (πίν. IV, V καὶ σ. 21). Ὁ Grabar ὁμοῦς, ὁ παραθέτων θαυμασίας φωτογραφίας τοῦ μνημείου, L' âge d' or de Justinien (ἐκδ. Gallimard, 1966), εἰκ. 62, 63, παρατηρεῖ (σ. 64) ὅτι la couverture de cette tour manque, mais on ne saurait l' imaginer autrement qu' en toit de charpente à quatre pentes.

13. Ὅλα στεροῦνται ἀψίδος.

άνωτέρω κτηρίων¹⁴. Τὴν ἀναγωγὴν τοῦ ᾿Αἰ-Λέου εἰς τόσον παλαιὰν ἐποχὴν ἀποκλείει, νομίζω, κυρίως ὁ τρόπος τῆς τοιχοδομίας¹⁵. Ὡς πρὸς αὐτὸν ὁ ναὸς διαφέρει καὶ παλαιοχριστιανικῶν καὶ πρωτοβυζαντινῶν οἰκοδομημάτων τῆς Μάνης. Εἰς τὴν ἀψίδα π.χ. βασιλικῆς τῆς Κυπαρίσσου, ναοῦ ἀναγομένου μᾶλλον εἰς τὸν 5ον αἰῶνα, ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ σειραὶ πλίνθων¹⁶, εἰς τὴν βασιλικὴν τὴν ἐν μέρει ἀνασκαφείσαν ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Τηγάνι δὲν ἐλλείπουν ἀπὸ τῶν ἀρμῶν τεμάχια πλινθίνων πλακῶν¹⁷, εἰς τὴν τοιχοποιεῖαν τέλος τόσον τοῦ πρώτου ναοῦ, ὅσον καὶ τῆς ἀψίδος τοῦ Ἁγίου Προκοπίου¹⁸ (μετὰ τὸ 823) ἔγινε χρήσις ροδόχρου ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ἐνῶ εἰς ᾿Αἰ-Λέον τὸ ἀσβεστοκονίαμα, ὡς ἐσημειώθη, εἶναι μόλις ὑπορρόδινον.

Μνημεῖα τῆς κεντρικῆς Μ. ᾿Ασίας, ἀνήκοντα εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ, ἐδημοσίευσαν οἱ W. M. Ramsay καὶ G. L. Bell¹⁹. εἶναι ὅμως ὠκοδομημένα κατὰ τὸν ἰσοδομικὸν τρόπον καὶ δὲν στεροῦνται προεχοῦσης ἀψίδος. Ὁ A. Grabar παρατηρεῖ γενικῶς διὰ τὰ σταυρόσχημα μνημεῖα τῆς Μ. ᾿Ασίας ὅτι εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μικρῶν διαστάσεων, ὅτι παρουσιάζουν ἐντυπωσιακὴν ποικιλίαν μορφῶν καὶ ἀναλογιῶν καὶ ὅτι θὰ εἴχῃ τις ἄδικον, ἐὰν τὰ ἐχρονολόγῃ μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν²⁰. Τὰ σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ οἰκοδομήματα, τὰ δημοσιευθέντα ὑπὸ τῶν Ramsay-Bell,

14. Τὸ «Μαυσωλεῖον» τῆς G. Placidia ἐκτίσθη μικρὸν μετὰ τὸ 424 (R. Krauthemer, *Early Christian and Byzantine architecture* (Baltimore, 1965), σ. 137). Τὸ παρεκκλήσιον τῆς S. Teuteria χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. (Ὁ αὐτός, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 132). Τὸ Μαυσωλεῖον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἰδρύθη κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ὑπὸ τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορος (Γ. Σωτηρίου, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 359).

15. Τὸ «Μαυσωλεῖον» τῆς G. Placidia εἶναι πλινθόκτιστον.

16. N. B. Δρανδάκης, Σκαφικαὶ ἐρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης, ΠΑΕ, 1958, σ. 207.

17. Ὁ αὐτός, ᾿Ανασκαφὴ εἰς τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης, ΠΑΕ, 1964, σ. 124.

18. Ὁ αὐτός, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, σ. 1.

19. W. M. Ramsay and G. L. Bell, *The Thousand and one Churches*, London, 1909, εἰκ. 181, 198 (τὸ παρεκκλήσιον), 290. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω πολυάριθμα μνημεῖα τῶν αὐτῶν δημοσιευμένων ἔχουν τὸ σχῆμα ταῦ· τὸ ἀνατολικὸν αὐτῶν σκέλος ἀποτελεῖ μόνον ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ.

20. A. Grabar, *Martyrium, le volume Architecture*, Collège de France, 1946, σ. 157. Ὁ αὐτός ὅμως εἰς νεώτερον ἔργον του, *L' âge d' or de Justinien*, σ. 67 παρατηρεῖ διὰ τὰ μνημεῖα τοῦ Bin Bir Kilise ὅτι, «ἐὰν μερικὰ εἶναι δυνατόν ν' ἀναχθοῦν εἰς τὸν 4ον καὶ 5ον αἰῶνα, τὰ περισσότερα πράγματι δὲν χρονολογοῦνται παρὰ ἀπὸ τὸν 8ον ἢ ἀπὸ τὸν 9ον αἰῶνα».

παρὰ τὰς διαφοράς των παρουσιάζουν καὶ ὁμοιότητας πρὸς τὸν "Αἰ-Λέον"²¹. Τὰ σταυρόσχημα μνημεῖα ἦσαν πολὺ διαδεδομένα καὶ εἰς τὴν Χερσόνησον τῆς Κριμαίας· τὴν ἐκεῖ διάδοσιν των ὁ μόλις μνημονευθεὶς κορυφαῖος βυζαντινολόγος τῆς Γαλλίας ἀποδίδει εἰς Μικρασιατικὴν ἐπίδρασιν²². Ἐὰν ληφθοῦν ὑπ' ὄψει ὅλα, ὅσα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω, καὶ ἐπὶ πλέον ὅτι καὶ εἰς ἄλλον ναῖσκον τῆς Μάνης διεπιστώθησαν ὑπὸ τοῦ γράφοντος Καππαδοκικαὶ ἐπιδράσεις²³ ἴσως πρέπει νὰ θεωρηθῇ καὶ τὸ σταυρικὸν σχέδιον τοῦ "Αἰ - Λέου ὡς ὀφειλόμενον εἰς ἐπιρροὴν ρεύματος τέχνης ὁρμωμένου ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας. Πάντως ὁ "Α. Ὁρλάνδος τὴν τρουλλοκαμάραν, ἡ ὁποία καὶ εἰς τὸν ναῖσκον τῆς Μάνης στεγάζει τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ, θεωρεῖ ὡς ἐπαρχιακὸν οἰκοδομικὸν τύπον²⁴.

Τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησιν τοῦ "Αἰ-Λέου" πρέπει νὰ ἐπιχειρήσῃ τις ἀφορμώμενος μᾶλλον ἀπὸ τοῦ τρόπου τῆς τοιχοδομίας. Παλαιότερον ὁ Η. Megaw ἀπεδέχετο ὡς ἀρχαιότερους χριστιανικοὺς ναοὺς τῆς Μάνης μονόχωρα, καμαροσκέπαστα κτίσματα, ὠκοδομημένα δι' ὀγκολίθων, ἄνευ πηλοῦ καὶ πλίνθων²⁵. Χαρακτηρίζων αὐτὰ τὰ ἀρχαῖκά παρεκκλήσια (primitive chapels) ὡς «μεγαλιθικά», τὰ ἀνῆγεν εἰς τὸν 9ον αἰῶνα²⁶, ἀφορμώμενος κυρίως ἀπὸ τῆς κρατούσης τότε γνώμης ὅτι ἡ Μάνη ἠσπάσθη τὸν Χριστιανισμόν ἐπὶ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα. Ἐν τούτοις, μετὰ τὴν ἐπισήμανσιν καὶ τὴν μερικὴν ἀνασκαφὴν ὑπὸ τοῦ γράφοντος παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν εἰς τὴν Μάνην, ἡ γνώμη περὶ τοῦ λίαν ὀψίμου ἐκχριστιανισμοῦ τῆς ἐπαρχίας ἐλέγχεται ἀνακριβῆς²⁷. Ἐπομένως ἡ χρονολόγησις τῶν μεγαλιθικῶν ναῶν της δὲν στηρίζεται ἐπὶ ἀσφαλοῦς βάσεως. Ἐν πρώτοις εἶναι ἐπάναγκες νὰ μελετηθοῦν ὅλα τὰ σωζόμενα μνημεῖα. Δὲν ἀποκλείεται ἡ ἔρευνα νὰ φέρῃ εἰς φῶς καὶ ἀκριβῶς χρονολογημένα κτίσματα. Ἐπειτα ἐκτὸς τῶν ναῶν σώζονται, ὡς ἐσημειώθη, πολλαχοῦ

21. Πρβλ. Ramsay - Bell, ἄρ. 200, 202, 204, 206, 207, 209. Μεγάλα, μονολιθικά ἀνώφλια ἔχουν πλείστοι Μικρασιατικοὶ ναοὶ (Ramsay - Bell, ἔνθ. ἀνωτ. εἰκ. 17, 23, 44, 72, 79, 83 κλπ.)

22. A. Grabar, *Martyrium* σ. 158.

23. Ν. Β. Δρανδάκης, "Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. ΛΖ', (1969 - 1970) σσ. 445, 455. Βλ. καὶ σ. 444.

24. A. K. Orlandos, *Eine unbeachtete Kuppelform*, B.Z. 30, 1929-30, σ. 582.

25. Η. Megaw, *Byzantine architecture in Mani*, BSA XXXIII, 1932 - 33, σ. 138. Σημειωτέον ὅτι τὰ μεταξὺ τῶν μεγάλων λίθων κενά, ὡς ὁ ἴδιος παρατηρεῖ, πληροῦνται διὰ μικρῶν λίθων.

26. Βλ. παρὰ τῷ αὐτῷ, ἔνθ' ἀνωτ. καὶ χρονολογικὸν πῖνακα σ. 162.

27. Ν. Β. Δρανδάκης, Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης, σσ. 216 - 219.

τῆς Μάνης ἐρείπια καὶ μεγαλιθικῶν οἰκημάτων, τῶν ὁποίων ἡ μελέτη δὲν ἔγινεν ἀκόμη. Πάντως παρὰ τὰς ἐλλείψεις τῆς μέχρι τοῦδε ἐρεῦνης φαίνεται ὅτι τοῦλάχιστον μερικοὶ τῶν δι' ὀγκολίθων ὀικοδομημένων ἄνευ πηλοῦ καὶ πλίνθων μονοκαμάρων ναῖσκων εἶναι παλαιότεροι τῶν τρουλλαίων ἐκκλησιῶν τῆς Μάνης, αἱ ὁποῖαι ἔχουν κτισθῇ εἴτε διὰ πλακομόρφων λίθων, ὡς ὁ Ἀσώματος εἰς τὸ Κακὸ Βουνὸ ἢ Χελιδόνι, ὑπεράνω τῆς Κίττας²⁸ (πίν. 45α) εἴτε ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει κατὰ τὸ προφανῶς ἐπέισακτον πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς, ὅπως ὁ παρὰ τὸν Πύργον Διροῦ Ἅγιος Πέτρος²⁹ (περὶ τὸ 1025 μ.Χ.), οἱ Ταξιάρχαι τοῦ Γλέζου³⁰ (βον ἡμισυ 11ου αἰ. πίν. 45β) κ. ἄ. Ἐὰν ἀφορμηθῇ τις ἀπὸ τοῦ τρόπου τοιχοδομίας τῶν μεγαλιθικῶν ναῶν, διὰ τὸν ὁποῖον ὁμιλεῖ ὁ Megaw, θὰ διαπιστώσῃ περαιτέρω ἐξέλιξιν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος Μπουλαριῶν³¹. Τὸ μνημεῖον διασώζει τοιχογραφίας ἀναγομένους εἰς τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6500, ἥτοι εἰς τὸ 991/2 μ. Χ. Πλίνθοι καὶ ἐκεῖ ἐλλείπουν, χρησιμοποιεῖται ὅμως πηλός, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν ἀψίδα, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τῶν κατακορύφων τοίχων, εἰς τὰ τόξα τῶν σφενδονίων, εἰς τὴν καμάραν καὶ εἰς τὸ τέμπλον³². Ἐτι περαιτέρω διαμόρφωσιν τοῦ δι' ὀγκολίθων ἀρχαικοῦ τρόπου τοιχοδομίας παρουσιάζει ὁ Ἀἰ-Λέος, εἰς τὸν ὁποῖον γίνεται χρῆσις, ὡς ἐλέχθη, καὶ πηλοῦ καὶ τεμαχίων πλίνθων ἢ κεράμων, ἀλλὰ καὶ κοσμημάτων κεραμοπλαστικῶν, ἔστω καὶ κακοτέχνων³³. Περισσότερον ἐξειλιγμένη παρουσιάζεται ἡ τοιχοποιΐα τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (πίν. 46α) τῆς γειτονικῆς Καφιόνας, διακρινομένη διὰ τὴν ἄφθονον καὶ

28. Ὁ Ἀ. Ὁ ρ λ α ν δ ο ς, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, ὁ ἐν Εὐρυτανίᾳ Βυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς, ABME, Θ', 1961, σ. 19, χρονολογεῖ τὸν Ἀσώματον ἀπὸ τὸ β' τέταρτον τοῦ 11ου αἰ., ὁ Megaw, ἐνθ. ἀνωτ., ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος.

29. H. Megaw, ἐνθ. ἀνωτ. πίν. 20α.

30. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν μνημείων βλ. τὸ ν α ὑ τ ὅ ν, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 162.

31. Βλ. N.B. Δ ρ α ν δ α κ η ν, Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, σ. 437.

32. Ἡ παρὰ N.B. Δ ρ α ν δ α κ η ν, ἐνθ. ἀνωτ. φωτογραφία τῆς εἰκ. 3 δυνατόν νά γεννήσῃ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἰς τὸ τέμπλον, δεξιὰ τῆς πύλης, ἔχουν χρησιμοποιηθῇ πλίνθοι. Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ πλίνθων, ἀλλὰ περὶ λιθίνων πλακῶν. Ὁ διασώζων παλαιὰς τοιχογραφίας, ἴσως τοῦ 10ου αἰῶνος, ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικήτα τῆς Ἀνω Πούλας Μάνης (N.B. Δ ρ α ν δ α κ η ν, Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 449) ἔχει κτισθῇ κατὰ διάφορον τρόπον, διὰ μικροτέρων λίθων συνδεδεμένων δι' ἀσβεστοκονιάματος. Εἰς τοὺς ἀρμούς παρεμβάλλονται καὶ τεμάχια κεράμων. Γραπτὴ κτιτορικὴ ἐπιγραφή διασώζουσα χρονολογίαν δὲν φαίνεται εἰς τὸν ναόν, καθὼς μάλιστα τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἀρχικοῦ γραπτῶν διακόσμου τοῦ καλύπτεται ὑπὸ νεωτέρου στρώματος τοιχογραφιῶν. Ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀποκλεισθῇ καὶ ἡ ταυτόχρονος ἐν Μάνῃ χρῆσις διαφορετικῶν τρόπων τοιχοδομίας: τῆς διὰ μεγάλων λίθων ἄνευ ἀσβεστοκονιάματος καὶ τῆς διὰ μικροτέρων λίθων με ἀσβεστοκονίαμα.

33. Βλ. ἰδίᾳ πίν. 43 β καὶ 44 γ.

μετὰ τέχνης χρῆσιν πηλοῦ εἰς τοὺς ἀρμούς³⁴. Ὁ ναὸς τῆς Καφιόνας διασώζει γραπτὴν ἐπιγραφὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔτ(ο υς), ΨΧΝΓ (= 1144/45 μ.Χ.) + ο ι κ ο δ ω μ ῆ (θ η) ἐ κ β α ρ ᾶ θ ρ ω ν. Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει γραφῇ ἐπὶ μεταγενεστέρου στρώματος, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὑπῆρχε, φαίνεται, ἄλλη ἐπιγραφὴ. Ἐπάναγκες νὰ διακριβωθῇ, ἂν ἡ νεωτέρα ἀποτελῇ πιστὸν ἀντίγραφον τῆς ἀρχικῆς.

Ὡστε ὁ τρόπος τοιχοδομίας τοῦ ἹΑΙ-Λέου, ἐὰν εἰς τὴν περίπτωσιν ἰσχύη καὶ κατὰ χρόνον προοδευτικὴ ἐξέλιξις τῆς τοιχοποιίας³⁵, ὑποδεικνύει ἀναγωγὴν τοῦ ναοῦ εἰς ἐποχὴν προγενεστέραν ἐκείνης, καθ' ἣν ἐκτίσθη ὁ ναὸς τῶν ἹΑγίων Θεοδώρων.

Ἐσημειώθη ἀνωτέρω ὅτι τὸ πάχος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας αὐξάνει βαθμηδὸν πρὸς τὸ ἔδαφος καὶ ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἀποβαίνει ἐπικλινῆς (σκάρπα). Ὁμοίᾳ διεύρυνσις τοῦ πάχους τῶν τοίχων εἶναι γνωστὴ ἐκ παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Αἰγύπτου, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ Λευκὴ Μονὴ τῆς Σοχάγκ³⁶ (ἴσως τῶν περὶ τὸ 440 χρόνων). Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ κανόνα ἀγνοεῖ ἢ μᾶλλον περιφρονεῖ τοιοῦτου εἶδους κατασκευάς, οἷα παρατηροῦνται βραδύτερον καὶ ἐντὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου, εἰς Ἑνετικὰ κυρίως ὀχυρωματικὰ ἔργα καὶ ἄλλα κτίσματα³⁷, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῆς Μάνης εἰδικώτερον εἰς πύργους, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ ὀικοδομημένοι διὰ λίθων καὶ πηλοῦ, οἱ στενούμενοι βαθμηδὸν πρὸς τὰ ἄνω³⁸ ἀνάγονται εἰς χρόνους ἀκόμῃ ὀψιμωτέρους³⁹. Ἐντὸς τῆς Μάνης ὁμως ἔχω διαπιστώσει ὁμοίαν κατα-

34. Ν.Β. Δραγδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ὑποσ. τῶν σσ. 72-73. Διὰ τοὺς ἹΑγίους Θεοδῶρους ἐτοιμάζω ἰδίαν μελέτην.

35. Ὅτι τοῦτο δὲν συμβαίνει πάντοτε μαρτυρεῖ ὁ προμνημονευθεὶς δίδυμος ναὸς τοῦ ἹΑγίου Βασιλείου Καφιόνας (βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 6). Ὁ βόρειος ναῖσκος, ἐπεκταθεὶς πρὸς δυσμὰς μεταγενεστέρας, παρουσιάζει κατὰ τὸ παλαιὸν τμήμα του χρῆσιν ἀσβεστοκονιάματος εἰς τοὺς ἀρμούς καὶ εἶναι κατὰ τὸ τμήμα τοῦτο ἀρχαιότερος τοῦ ἐκ ξηρολιθῆς (πλὴν τῆς ἀψίδος) νοτίου ναῖσκου, τοῦ ὁποῖου ὁ ἀνατ. τοίχος στηρίζεται, «ἀκουμπάει» ἐπὶ τῆς ν.α. γωνίας τοῦ βορείου ναῖσκου.

36. Krauthimer, ἔνθ. ἀνωτ. πίν. 25B.

37. Βλ. π.χ. ὀχυρωματικὰ ἔργα τοῦ ἹΗρακλείου Κρήτης (G. Gerola, Monumenti veneti nell' isola di Creta, τόμ. 1ος, Venezia 1905, εἰκ. 71,72), πυριτιδαποθήκας τοῦ ἹΗρακλείου (ὁ αὐτός, ἔ.α. τόμ. 3ος, Venezia 1917, εἰκ. 53, 54), τὰς ὑποτιθεμένας φυλακὰς τοῦ μεγάρου τῶν διοικητῶν Ρεθύμνης (αὐτόθι εἰκ. 4), τὴν Ἑνετικὴν Λέσχην Ρεθύμνης (αὐτόθι εἰκ. 29) κλπ.

38. Βλ. καὶ Δ. Β. Βαγιακάκων, Μάνη, Ἀθήναι, 1968, πίν. 17, 18, 22 καὶ 23.

39. Ὁ αὐτός, Οἱ Πύργοι τῆς Μάνης, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά 3 (1959) σσ. 65, 71, 72.

σκευὴν εἰς τοίχους ἐκτὸς ἄλλων ⁴⁰ τοῦ μονοκαμάρου ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων (13ου αἰ.), τῆς Μίνας ⁴¹ (πίν. 46β) καὶ τοῦ τρουλλαίου, σταυροειδοῦς, ἐγγεγραμμένου, μονοχώρου ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου εἰς τὸ Μπρίκι (πίν. 46γ), τοῦ ὁποίου τὰς τοιχογραφίας νομίζω λαϊκὸν ἔργον μᾶλλον τοῦ 14ου αἰῶνος ⁴². Ἐπομένως ἡ μορφή αὐτῇ τῶν τοίχων ἐπιχωριάζει εἰς τὴν περὶ τὸν Ἀἰ-Λέον περιοχὴν τῆς Μάνης ἤδη ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Πρέπει δὲ ν' ἀποδοθῇ μᾶλλον εἰς ἐπινόησιν ἐγχωρίων λαϊκῶν τεχνιτῶν, παρὰ εἰς ἔξωθεν ἐπιδράσεις.

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Ἀἰ-Λέου ὑπάρχει, ὡς ἐσημειώθη, κεραμοπλαστικὸν κόσμημα, ὁμοιάζον μὲ ψαροκόκκαλον (πίν. 44γ), τοῦ ὁποίου ἡ ράχis ἀποδίδεται διὰ διπλῆς σειρᾶς πλίνθων. Αἱ πλίνθοι αἱ ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰ πλευρικά ὁστᾶ κατευθύνονται λοξῶς πρὸς τὰ κάτω. Ὅμοιαν κατεύθυνσιν ἔχουν αἱ πλίνθοι εἰς τὸ κόσμημα τὸ εὐρισκόμενον ἀριστερά, ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς Χρυσάφης ⁴³ παρὰ τὴν Χρυσafίτισσαν. Ἐλλείπει ὁμως ἐκεῖ ἡ σειρά τῶν πλίνθων ἡ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν ράχιν ἢ τὸν κορμόν. Τὸ κόσμημα ἀποτελεῖται ἀπλῶς ἐκ σειρᾶς ἐναλλήλων γωνιῶν. Ὅμοιον κόσμημα ὑπάρχει καὶ δεξιὰ τῆς θύρας ἀντιστοίχως, ἀλλ' εἰς αὐτὸ αἱ γωνίαι ἔχουν ἀντίθετον κατεύθυνσιν.

Πρὸς τὰ ἄνω κατευθύνονται αἱ λοξαὶ πλίνθοι κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος τῆς κεντρικῆς ἀψίδος τοῦ Σωτῆρος ⁴⁴ (α' ἡμισυ 11ου αἰ.) τῆς πλη-

40. Ἐλαφρὰν παρὰ τὸ ἔδαφος προβολὴν παρουσιάζει ὁ δυτικὸς τοίχος τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Καφιόνας (βλ. πίν. 46α) καὶ ὁ δυτικὸς ὡσαύτως τοίχος πρὸς ν. καὶ β. τῆς μεταγενεστέρως προσθήκης τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος Μπουλαριῶν. Διὰ τὸν Ἅγιον Βασίλειον Καφιόνας ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω (ὑποσ. 6).

41. Τὸ μνημεῖον ἐμελετήθη καὶ ἐφωτογραφήθη κατὰ τὸ 1969 παρ' ἀποστολῆς ὑπ' ἐμὲ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἰωαννίνων. Περιγραφή του θά δημοσιευθῇ ἄλλοτε.

42. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ς, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 89, ὑποσ. 2.

43. Ὁ α ὕ τ ὁ ς, Στερέωσις βυζαντινῶν μνημείων Λακωνίας, ΑΔ, Τόμ. 20 (1965), Μέρος Β1, Χρονικά, πίναξ 162α. Τὴν χρονολογίαν τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τῆς ἐκκλησίας βλ. παρὰ τ ῶ α ὕ τ ῶ, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης σ. 63 ὑποσ. 2.

44. M e g a w, ἐνθ. ἀνωτ. πίν. 19c (φωτογραφία τῆς ἀψίδος).

Μορφὴν δενδρυλλίου παρουσιάζει τὸ κόσμημα καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τῆς ἀψίδος τοῦ ὀκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης (X. I. Μ α κ α ρ ὁ ν α, Τὸ ὀκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, Π.Α.Ε. 1950 σ. 308, εἰκ. 5). Τὸ κόσμημα φαίνεται προστεθὲν ἐκεῖ κατὰ μεταγενεστέραν ἐπισκευὴν τοῦ μνημείου. Τὴν αὐτὴν μορφὴν ἔχει, προσεγγίζον μᾶλλον πρὸς τὸ ἡμέτερον, εἰς τὴν δυτικὴν ὀψιν τοῦ νάρθηκος τῆς Ἀγίας Θεοδώρας Ἀρτης (περὶ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ.), ἀριστερὰ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν μονολόβου παραθύρου (Ἀ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἡ Ἀγία Θεοδώρα τῆς Ἀρτης, ABME, Β', 1936, σ. 102, εἰκ. 13) καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου τῆς μέσης ἀψίδος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου εἰς Βοσινιάνικα Λακωνίας (βλ. κατωτέρω ὑποσ. 48). Παραλλάσσει ἡ μορφή τοῦ κοσμήματος—ἐλλείπει ὁ κορμὸς καὶ οἱ λοξοὶ κλαδίσκοι (φύλλα) ἔχουν ἀπόληξιν ἡμικυκλικήν—εἰς τὸν παρὰ τὴν Ἀμφισσαν ναὸν (ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ.) τοῦ Σωτῆρος (Ἀ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς ABME, Α', 1935, σ. 191, εἰκ. 8). Τὸ κόσμημα ὁμοιάζει ἐκεῖ μᾶλλον μὲ κλάδον δάφνης.

σιοχώρου Γαρδενίτσας. Τὸ κόσμημα τῆς Γαρδενίτσας, ὁμοιάζον μὲ δενδρύλλιον, εἶναι πολὺ τεχνικώτερον. Τὴν ράχιν ἢ τὸν κορμόν του παρέχει μία σειρὰ πλίνθων⁴⁵. Αἱ ἀτέλειαι τοῦ κοσμήματος τοῦ "Αἰ-Λέου πρέπει ν' ἀποδοθοῦν μᾶλλον εἰς ἀδυναμίαν λαϊκοῦ τεχνίτου. Πάντως δὲν ἐνθυμοῦμαι ἀπολύτως ὅμοιον κεραμοπλαστικὸν κόσμημα, σωζόμενον εἰς μνημεῖον τῆς Λακωνίας, οὔτε καὶ διεπίστωσα τὴν παρουσίαν του, ἐκ τῆς προχείρου ἐρεῦνης τὴν ὁποίαν ἐπεχείρησα, εἰς ἄλλην περιοχὴν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἄλλοι ναοὶ τῆς Λακωνικῆς, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ "Ἅγιος Σώζων τοῦ Γερακίου⁴⁶, ἡ ἐπεσκευασμένη, σταυρεπίστεγος ἀρχικῶς, ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας παρὰ τὰς Κροκεᾶς⁴⁷ (πίν. 47α) καὶ ὁ ἐγγεγραμμένος σταυροειδῆς,

45. Παραλείπεται ὅλως, ὥς εἰς "Ἅγιον Ἰωάννην Χρυσάφης, ἡ δὴλωσις τοῦ κορμοῦ εἰς τὰ δενδρύλλια κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος τοῦ νάρθηκος (14ου αἰ.) τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος (G. Millet, *L' école grecque dans l'architecture Byzantine*, Paris 1916, εἰκ. 62).

46. G. Millet, ἐνθ. ἀνωτ. εἰκ. 111.

47. Ὁ ναὸς ἦτο σταυρεπίστεγος, ἀλλ' αἱ καμάραι του κατέρρευσαν καὶ ἀντικατεστάθησαν διὰ στέγης ξυλίνης. Τὸ μνημεῖον ὑπέστη κατὰ τὴν ἐπισκευὴν καὶ ἄλλας ἀλλοιώσεις. Ἡ μεγάλη ἄψις εἶναι ἡμικυκλικὴ καὶ τὸ τέμπλον κτιστὸν ἕως ἀνω. Ἐξωτερικῶς τὰ τύμπανα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας διέφυγον τὸ δι' ἀσβέστου ἐπίχρσιμα. Τὸ ἐν μέρει ἀνέπαφον ν. τύμπανον σώζει πλούσιον κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον, ταινίαν ὀδοντωτὴν, ταινίας ἐκ ρόμβων, ἐκ ψαροκοκκάλου, ἐκ σχημάτων ὁμοίων πρὸς τὸ γράμμα κάππα (πίν. 47α). Ἐχει ἐπίσης ἐντειχισμένην μικράν, ἀρχαίαν, ἀνάγλυφον πλάκα ἐκ τεφρολεῦκου μαρμάρου, παριστῶσαν μετωπικὴν γυναικείαν μορφήν. Εἰς τὸ β. τύμπανον, τοῦ ὁποίου ὁ διάκοσμος εἶναι ἀπλούστερος, ἀντὶ ἀναγλύφου ἔχει ἐντειχισθῆ πινάκιον μὲ πράσινον γάνωμα. Ὁ ναὸς διασώζει μέρος τοῦ γραπτοῦ διακόσμου του. Κάτω εἰκονίζοντο ἀραιὰ ὀλόσωμοι κατενώπιον ἅγιοι μεγάλων διαστάσεων, ἐπὶ τοῦ β. τοίχου οἱ στρατιωτικοὶ Ἅγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος, ἐπὶ τοῦ ν. ὁ Ἅγιος Νικόλαος καὶ ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας. Μονότονος ὥχρα ἀποδίδει τὸ λεπτὸν, φωτεινὸν πρόσωπον τοῦ ἱεράρχου μὲ τὸν μέγαν κρινὸν καὶ καστανὸν χρῶμα τὰς σκιάς του. Τὸ φαيلόνιον εἶναι ροδόχρουν καὶ τὸ στιχάριον λευκὸν μὲ λευκότερα φῶτα. Εἰς τὸν ν. τοῖχον ὑπὲρ τοὺς ὀλοσώμους Ἅγιοις ἢ Βαῖτοφόροις καὶ ἡ Μεταμόρφωσις καὶ ἀπέναντι ἐπὶ τοῦ β. τυμπάνου, ἡ Κοίμησις καὶ ὑπεράνω αὐτῆς ἡ Πεντηκοστὴ μὲ δύο μορφὰς ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τοὺς Ἀποστόλους τόξου, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἀριστερὰ φέρει βασιλικὸν στέμμα. Τῶν ὡχρῶν προσώπων τῆς Κοιμήσεως αἱ σκιαὶ εἶναι πράσιναι. Εἰς τὴν ἄψίδα εἰκονίζοντο, φαίνεται, τέσσαρες λειτουργούντες ἱεράρχαι, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν ὁ Ἅγιος Γρηγόριος. Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, τὸ Γενέσιον, ὁ Ἅγιος Βλάσιος, οἱ Ἅγιοι διάκονοι, Εὐπλος καὶ Στέφανος, στηθάρια Ἀγίων, ἡ Μετάληψις καὶ ἡ Μετάδοσις τῶν Ἀποστόλων. Ὁ ἐξ ἀριστερῶν τελευταῖος Ἀπόστολος νέος, ἀγένειος, κατὰ πῦσαν πιθανότητα ὁ Ἰούδας, ἀπομακρύνεται πρὸς τ' ἀριστερά, κύπτων πολὺ καὶ ἔχων τὴν ράχιν ἐστραμμένην πρὸς τοὺς ἄλλους. Τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ θὰ ἔλεγε τις ἔργα τοῦ 14ου αἰ.

τρούλλατος ναός τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῶν Βοσινιάνικων Μελιτίνης ⁴⁸ (πίν. 47β), φέρουν τὸ κόσμημα, ἀλλ' ἄνευ ράχεως, μεταβεβλημένον εἰς ταινίαν ἐξ ὀριζοντίως τοποθετημένων ἐναλλήλων γωνιῶν ⁴⁹. Τέλος ἡ ζώνη ἐκ πλίνθων καὶ τεμαχίων κεράμων, θεθειμένων οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται συνεχῆς τεθλασμένη γραμμὴ, ἡ διακοσμοῦσα τὸν δυτικὸν τοῖχον τῆς τρουλλοκαμάρας τοῦ Ἁϊ-Λέου, ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν Παναξιότισσαν τῆς Γαυρολίμνης ⁵⁰, ἀναγομένην ὑπὸ τοῦ Ἁ. Ὁρλάνδου εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 10ου αἰῶνος ⁵¹.

48. Ὁ ναός εἶναι τετράστυλος ἐλλαδικοῦ τύπου. Ὁ τρούλλος ἴσως ἦτο κατ' ἀρχὰς ἐξωτερικῶς ὀκτάγωνος μὲ ψευδοκιονίσκους εἰς τὰς γωνίας καὶ ἀπέβη σχεδὸν στρογγύλος κατὰ τινα ἐπισκευήν. Ἡ μέση ἀψὶς μὲ ἄρκετὰ πλούσιον κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον διατρυπωμένη ὑπὸ διλόβου παραθύρου, εἶναι τρίπλευρος καὶ αἱ πλάγαι ἡμικυκλικαί. Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα περιβάλλουν τὸ ἀνακουφιστικὸν τόξον τῆς ν. καὶ δ. θύρας. Ὁ ναός, ἂν καὶ μικρός, εἶναι εὐρύχωρος καὶ ἔχει καλὰς ἀναλογίας. Τὸ κτιστὸν τέμπλον στηρίζεται εἰς τοὺς ἂν. στύλους καὶ στέφεται ἀπὸ λοξόμητον κοσμητήν μὲ κομβία. Ἰσως λοιπὸν ἦτο ἀρχικῶς διάφορον. Ὁ ναός ἐσωτερικῶς ἔχει ἀσβεστωθῇ. Ἐδὼ καὶ ἐκεῖ ὅμως ἀπεξέστη ἡ ἀσβεστος καὶ φαίνονται τμήματα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου. Οὕτως ἐπὶ τοῦ ν. ἂν. στύλου διακρίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸ καστανὸν τρίχωμα καὶ τὴν θερμὴν ὄχραν τῆς ἐπιδερμίδος. Ἀριστερά, ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκονίζεται εἰς στάσιν 3)4, προσκλίνουσα πρὸς τὸν Χριστὸν ἡ Θεοτόκος, πιθανῶς ὡς τμήμα τῆς Δεήσεως. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς β. κεραίας, χαμηλὰ φαίνεται ἔφιππος Ἁγίος. Τὸ σῶμα τοῦ ροδόχρου ἵππου καλύπτεται ἀπὸ μικροῦς, κεραμόχρους συνεχόμενους κύκλους ὡς φολίδας. Ὁ Ἅγιος τοῦ ὁποῖου τὸ πρόσωπον ἀποδίδεται δι' ὄχρας καὶ καστανῶν περιγραμμάτων, φορεῖ στέφος καὶ πλήττει διὰ τοῦ δόρατός τι ὡς ἄνθρωπον (τὸν Σκυλογιάννην;). Ἡ χλαμὺς του ἀνεμίζεται ὀπίσω. Ἡ περισκελὶς εἶναι στενὴ, ἐφαρμοστὴ, καστανὴ καὶ διάλιθος. Ἡ τέχνη τῆς τοιχογραφίας εἶναι λαϊκὴ, ἀλλὰ δὲν στερεῖται χάριτος. Τὸ μνημεῖον ἐπεσκέφθη ἐν σπουδῇ τὸ 1952 καὶ αἱ σημειώσεις μου εἶναι ὀλίγαι καὶ ἐλλιπεῖς.

49. Ὑπὸ τοιαύτην μορφήν ἀπαντᾷ τὸ κόσμημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην Χαλκιῶν Χίου (An. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes, 1930, πίν. 53²), εἰς τὸν Ἅγιον Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος (R. Krautheimer, ἔ. ἀ. πίν. 176 (B)). Εἰς τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Μυστρά τὸ κόσμημα προσλαμβάνει μορφήν ζητοειδοῦς, αὐτόθι, πίν. 176 (A), εἰς τὸν Ἅγιον Βασίλειον τῆς Ἀρτης (Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME, B', 1936, σ. 119 εἰκ. 3), εἰς τὴν δυτικὴν πρὸς τὴν αὐλὴν πλευράν (1777) τῶν κελλίων τῆς Μονῆς Χελανδαρίου (Ὁ αὐτός, ABME, H', 1955 - 56, σ. 114 εἰκ. 8).

Τὴν ράχιν διατηρεῖ εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Κρίναν τῆς Χίου (An. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, πίν. 31 καὶ 34) καὶ εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἁρταν Μονὴν τῶν Βλαχερνῶν (Ὁ αὐτός, ABME, B', 1936, σ. 13 εἰκ. 6). Παραλλάσσει πάλιν τὸ κόσμημα — αἱ πλευραὶ τῶν γωνιῶν ἔχουν σχῆμα πιπτούσης σταγόνης — εἰς τὴν Παναγίτισσαν (μᾶλλον τῆς πρώτης δεκαπενταετίας τοῦ 14ου αἰ.) τῆς Βάθειας Εὐβοίας (Ὁ αὐτός, ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. Ζ', 1951, σ. 115, εἰκ. 4 καὶ ἰδίᾳ σ. 118, εἰκ. 7).

50. Ὁ αὐτός, ἐνθ' ἀνωτ. τόμ. Α', 1935 σ. 122.

51. » » » Θ', 1961, σ. 19. Τὸ κόσμημα ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλους μεταγενεστέρους ναοὺς. Βλ. τὸν αὐτὸν ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. Δ., 1938 σ. 139 εἰκ. 96, σ. 140 εἰκ. 97, τόμ. Β', 1936 σ. 18 εἰκ. 11, σ. 53 εἰκ. 3, σ. 55 εἰκ. 5, σ. 149 εἰκ. 2.

Ὡς εἶναι γνωστόν, εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν ὀλίγα παραδείγματα τρουλλοκαμάρων ναῶν⁵², οἱ ὅποιοι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκτίσθησαν μετὰ τὴν ᾿Αλωσιν⁵³. Ναὸν μὲ τρουλλοκαμάραν ἔχοντα τὸν τύπον ἐλευθέρου σταυροῦ, γνωρίζω πλὴν ἄλλων⁵⁴ τὸν παρὰ τὸ Εὐπάλιον τῆς Δωρίδος, τιμώμενον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου⁵⁵. Διὰ τοῦ ᾿Αγίου Λέου ἐπικυροῦται ἡ παρουσία τοῦ τύπου ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ μάλιστα πιθανῶς ἀπὸ τῆς μέσης βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἄν, ἐννοεῖται, ἡ ἔνταξις τοῦ μνημείου εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀποδειχθῇ ὀρθῇ μὲ τὴν πρό-
 οδον τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν.

Β'. Ζωγραφικὴ

Ὁ ναῖσκος σώζει ὀλίγα λείψανα τοιχογραφιῶν. Ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμ-
 πλου, ἀριστερά, ἐνθρονον τὸν ᾿Αγίον Λέοντα, ἐπίσκοπον Κατά-
 νης καὶ δεξιὰ τῆς θύρας τοῦ ἱεροῦ τὴν Δέησιν. Ὁ Προδρόμος
 τῆς Δεήσεως εἶναι ὁλοσχερῶς κατεστραμμένος. Ἀμφιβάλλω ἂν, ἐκτὸς τοῦ
 Χριστοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου, ἡ νοτία κεραία τοῦ σταυροῦ, τὸν ὅποιον δια-
 γράφει ἐν κατόψει ἡ ἐκκλησία, εἶχέ ποτε διακοσμηθῇ μὲ ἄλλας τοιχογραφίας.

Ἀριστερὰ τοῦ ᾿Αγίου Λέοντος, ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βορείου
 κεραίας σώζονται ἴχνη μορφῆς τοῦ ᾿Αγίου Νικολάου καὶ ἐπὶ τοῦ
 βορείου τυμπάνου τρεῖς ὄρθιοι ὁλόσωμοι, μετωπικοὶ στρατιωτικοὶ ᾿Αγιοι,
 ὁ Δημήτριος, ὁ Γεώργιος καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Στρα-

52. Βλ. καὶ Δ. Βασιλειάδην, Συμβολὴ εἰς τοὺς τρουλλοκαμάρους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος, ΕΕΒΣ, 30ὸς (1960 - 61) σ. 168. Τὴν ἄλλην περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ Ν.Β. Δραγδάκη Α.Δ. 18 (1963): Χρονικά, σ. 306 (Ζ' Ἱερὰ Μονὴ ᾿Αγίας).

53. Ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς (13ου αἰ.) χρονολογεῖται καὶ ἡ Κάτω Παναγία ᾿Αρ-
 τῆς. Βλ. δι' αὐτὴν Ἀν. Κ. Ο r l a n d o s, Eine unbeachtete Kuppelform, B.Z. 30ος 1929 - 30,
 σ. 578, εἰκ. 2 καὶ τὸ ν α ὑ τ ὅ ν, ABME, Β', 1936, σσ. 70 - 87.

54. Ὡς: 1) Τοῦ ᾿Αγίου Γεωργίου Σατρί - Τσελεμπι - Μεστζίδ εἰς τὴν Ρόδον. Αἱ κε-
 ραῖαι τοῦ σταυροῦ εἶναι ἄνισοι. Ἡ νοτ. καὶ ἡ ἀν. εἶναι βραχεῖαι καὶ ἰδίως ἡ νοτία.
 ᾿Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME, Στ', 1948 σ. 89 καὶ εἰκ. 84 τῆς σ. 98. 2) Τοῦ εἰς μνήμην τοῦ
 ᾿Αγίου Νικολάου παρεκκλησίου τῆς Μονῆς Σαγματᾶ, ὁ α ὑ τ ὅ ς, ἐνθ. ἀνωτ. τόμ. Ζ',
 1951, σσ. 109, 110. Ὁ ναῖσκος, ἀναγόμενος ὑπὸ τοῦ Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ εἰς τοὺς χρόνους τῆς
 Τουρκοκρατίας, ἔχει ἐξωτερικῶς τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ καὶ ἐσωτερικῶς εἶναι τρί-
 κογχος. 3) Τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως (Παναγία Κουγιάνα) εἰς Βαρὶ Κεφαλληνίας, Π.
 Β ο κ ο τ ὅ π ο υ λ ο ς, Μεσαιωνικὰ Ἰονίων νήσων, Χρονικά ΑΔ 24 (1969), Μέρος Β2
 σ. 287 καὶ πίν. 286β. Ὁ ναὸς φαίνεται μεταβυζαντινός. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ χρονολο-
 γοῦνται ἀπὸ τοῦ 17ου - 18ου καὶ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰ.

55. Τὸ μνημεῖον ἐδημοσίευσεν ὁ ᾿Α ν. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας,
 ᾿Αθῆναι, 1922, (Παράρτημα, Ὁ παρὰ τὸ Εὐπάλιον ναὸς ᾿Αγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου)
 σσ. 37 - 42. Βλ. καὶ τὸν α ὑ τ ὅ ν, Eine unbeachtete Kuppelform, σ. 577, εἰκ. 1.

τ η λ ά τ η ς. Ὑπολείμματα τοιχογραφίας σώζονται καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου τῆς τρουλλοκαμάρας. Παρὰ τὴν κορυφὴν τοῦ ἴσως ἐξωγραφεῖτο μετωπικὸς Χ ρ ι σ τ ὸ ς. Ἡ διατήρησις τῶν σωζομένων λειψάνων τῶν τοιχογραφιδῶν εἶναι πολὺ κακὴ.

Καὶ ἡ παράστασις τοῦ ἁγίου Λέοντος (πίν. 49α) εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένη. Ἐπὶ πλεόν καὶ τὰ ἐναπομείναντα τμήματά της καλύπτονται ὑπὸ λευκῶν, στρογγύλων λειχήνων. Τὸ βάθος τῆς εἰκόνος εἶναι κυανοπράσινον, τὸ στιχάριον τοῦ Ἁγίου ὠχρόν, ὁ φαιλόνης κεραμόχρους, τὸ ὠμοφόριον λευκοπράσινον, τὸ ἐπιγονάτιον σκληρόν καὶ ρομβόσχημον. Ὁ θρόνος ἀποδίδεται διὰ χρώματος ὠχροῦ καὶ κεραμόχρου. Ὁ Λέων ἔχει ὑψηλὸν λαιμόν, μικρὰ ὄτα καὶ βραχὺ γένειον. Κεραμόχρους εἶναι καὶ ὁ προπλασμός τοῦ ὠχροῦ προσώπου μὲ τὰ σιτόχροα, γραμμικὰ φῶτα.

Ἐνθρόνος εἰκονίζετο καὶ ὁ ἀποτετριμμένος τώρα Χριστὸς τῆς Δεήσεως, ὁ ἔχων μακρὸν σχετικῶς τὸ γένειον, ἂν δὲν ἀπατοῦν τὰ σωζόμενα ἴχνη, καὶ κίτρινον πρὸς τὸ ἐλαιόχρουν τὸ ἔνδυμα. Κρατεῖ ἐκ τῶν κάτω διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον. Παρ' αὐτὸν ὀρθία, δεομένη, κλίνουσα πολὺ τὴν κεφαλὴν ἡ Παναγία (πίν. 48α), φέρουσα κίτρινον χιτῶνα καὶ κεραμόχρουν μαφόριον μὲ φῶτα ροδόχροα.

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος (πίν. 48β) βαστάζει διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἀσπίδα καὶ διὰ τῆς ἄλλης σφίγγει γυμνὴν σπάθην, σχεδὸν ὀρθίαν. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος διὰ τῆς ὑψουμένης δεξιᾶς κρατεῖ ἀκόντιον, ὅπως καὶ ὁ Ἅγιος Θεόδωρος. Περὶ τὸν ἀριστερόν του βραχίονα ἐλίσσεται ὁ κεραμόχρους μανδύας. Οἱ Ἅγιοι ἐκτὸς τοῦ μανδύου φοροῦν βραχὺν χιτῶνα, θώρακα καὶ ἐνδρομίδας. Τὰ ἐνδύματά των, πλὴν τοῦ μνημονευθέντος ἀνωτέρω μανδύου, ἔχουν χρῶμα καφέ, κεραμόχρουν, ὠχρόν, πράσινον. Τὴν οὐλὴν κόμην τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (πίν. 49β) ἀποδίδουν σιτόχροι σπεῖραι ἐπάνω εἰς καφεκάστανον προπλασμόν. Τὰς κεφαλὰς τῶν δύο πρώτων Ἁγίων περιβάλλει στέφος.

* * *

Ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου τοῦ Ἀϊ-Λέου, δεξιὰ τῆς πύλης (καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ), εἰκονίζεται ἡ Δέησις. Ἡ περίπτωσις δὲν εἶναι μοναδική. Πρόχειρα παραδείγματα ἔχω ὑπ' ὄψιν ἐκ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κίττας, πιθανῶς ἐκ τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς τὸ Μπρίκι — ἡ τοιχογραφία εἶναι πολὺ ἐφθαρμένη — ἐκ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κλένιαις Κορινθίας καὶ ἐκ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βοσινιάνικων Λακωνίας.

Παράστασιν τοῦ ἁγίου Λέοντος ἐπισκόπου Κατάνης συνήντησα καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Μάνης, ὅπως : 1) εἰς τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα Μπουλαριῶν, διὰ τὸν ὁποῖον ἔγινε πρὸ ὀλίγου λόγος. Ὁ Ἅγιος Λέων ἔχει ἐκεῖ πλατὺ πρόσωπον, μικρὰ ὄτα, μελανὸν τρίχωμα, βραχεῖαν, ἀλλ' ἄφθονον

οὔλην κόμην καὶ βραχὺ δικόρυφον γένειον. 2) Εἰς τὸν Ἀἰ-Στράτηγον τοῦ αὐτοῦ χωρίου, μεταξὺ τῶν παλαιότερων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, τὰς ὁποίας ἀνήγαγον εἰς τὸ βον ἡμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος⁵⁶. Καὶ ἐδῶ ὁ τύπος τοῦ ἱεράρχου δὲν διαφέρει. Τὸ πρόσωπόν του εἶναι πλατὺ, ἡ κόμη βραχεῖα, τὸ καστάνον γένειον μακρότερον, δικόρυφον μὲ ἐστρογγυλευμένας τὰς ἄκρας. 3) Εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον Γαρδενίτσα⁵⁷, ὁ ἐπίσκοπος εἰκονίζεται πάλιν νέος μὲ πρόσωπον στενὸν καὶ μελανὸν τρίχωμα, μὲ βραχεῖαν κόμην καὶ βραχὺ στρογγύλον γένειον. 4) Εἰς Ἁγίους Θεοδώρους τοῦ ὑπὲρ τὴν Ἄνω Πούλαν κάστρου τῆς Ὠρηῆς καὶ μάλιστα εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ ἱεροῦ, ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τυφλοῦ τόξου, παρὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἐλεήμονα. Ὁ Ἅγιος, ἀνήκων εἰς τὸ νεώτερον βυζαντινὸν στῶμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, ἔχει ἐξίτηλον τὴν κεφαλὴν. Ὁ Ἅγιος Νικήτας, ὁ ἔλκων τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τὴν Ραβένναν, ζωγραφεῖται εἰς τὸ αὐτοκρατορικὸν Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β' (περὶ τὸ 1000 μ.Χ.) λευκόθριξ μὲ βραχυτάτην κόμην, μὲ πρόσωπον μᾶλλον πλατὺ, ἀνθερεῶνα γυμνὸν τριχῶν καὶ γένειον διαχωριζόμενον εἰς βοστρυχίσκους. Ἡ δεξιὰ ὀφρὺς του καμπυλουμένη ὑψοῦται περισσότερον τῆς ἄλλης⁵⁸. Ὡστε εἰς τέσσαρας ἐκ τῆς Μάνης παραστάσεις ὁ τύπος τοῦ Ἁγίου εἶναι διάφορος καὶ τοῦ ἀπαντῶντος εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου, ἀλλὰ καὶ τοῦ καθοριζομένου μεταγενεστέρως εἰς τὴν Ἑρμηνείαν τῆς ζωγραφικῆς, καθ' ἣν ὁ ἐπίσκοπος Κατάνης εἶναι γέρων πλατυγένης⁵⁹. Εἰς Ἀἰ-Λέον ὁ ἱεράρχης ὁμοιάζει πρὸς τὴν παραδεδομένην μορφήν τοῦ Ἁγίου Νικολάου⁶⁰.

Τὰ ὀλίγα ὑπολείμματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀἰ-Λέου ἔχουν ὑποστῆ πολλὰς φθοράς καὶ ὥς ἐκ τούτου ἡ χρονολόγησις των δὲν εἶναι εὐκόλος. Ἐπιτρέπουν ὅμως εἰς τὸν μελετητὴν ν' ἀντιληφθῇ ὅτι ἔγιναν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ὅτι ἀνήκουν εἰς ὁμάδα ἔργων λαϊκῆς τέχνης. Τὸ ὕφος των παρὰ τοὺς ἀρχαῖσμούς⁶¹, τοὺς γνωρίμους εἰς τὰ λαϊκὰ ἔργα, ὁδηγεῖ πρὸς τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Ἡ σκληρότης

56. Ν. Β. Δραγδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσης Μάνης, σσ. 27, 26, 60.

57. Τὸν Ἅγιον Πέτρον ἔχω περιγράψει λεπτομερῶς πρὸ πολλοῦ. Ἐλπίζω, κατόπιν μάλιστα τῆς προσφάτου σχεδιάσεώς του, ὅτι δὲν θὰ βραδύνῃ ἡ δημοσίευσίς.

58. Il Menologio di Basilio II (Cod. Vat. gr. 1613), Torino, 1907 (Codices e Vaticanis selecti, VIII), πίν. 416.

59. Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, ἐν Πετροῦπόλει 1909, σ. 155.

60. Βλ. π.χ. τὸν Ἅγιον Νικόλαον εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνης, χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 1332. (Δι' αὐτὸν κατωτέρω, ὑποσ. 66).

61. Ὡς εἶναι π.χ. αἱ σπεῖραι τῆς κόμης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

τῆς πτυχολογίας⁶² καὶ ἡ σχηματοποιήσις ἡ διακρίνουσα τὰς μορφάς⁶³ ἀνοίγουν τὸν δρόμον πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν, τὴν ὁποίαν ἔπειτα στηρίζει ἡ μελέτη καὶ ἡ συγκριτικὴ ἔρευνα τῶν λεπτομερειῶν. Τὰ φῶτα, ὅσα αἱ φθοραὶ τοῦ χρόνου καὶ τῶν καιρικῶν μεταβολῶν ἀφῆκαν εἰς τὸ μέτωπον τοῦ Ἁγίου Λέοντος ἀποδίδονται πολὺ γραμμικὰ (πίν. 49α). Γραμμικά, παρεμφερῆ εἶναι τὰ φῶτα καὶ εἰς μορφάς ἱεραρχῶν (πίν. 50α-β) τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μυστρᾶ (τέλους 14ου - ἀρχῶν 15ου αἰῶνος), διακρινομένας ὁμως διὰ τὴν προσωπογραφικὸν τῶν χαρακτῆρα, διὰ τὴν κομψότητα καὶ τὴν χάριν⁶⁴.

Τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἐνδύματος τοῦ Ἁγίου Λέοντος εἶναι πρὸ τοῦ λαιμοῦ σχηματικόν. Σχηματικώτερον ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἄρτον (1401) Ρεθύμνης⁶⁵, ἐνῶ ἀντιθέτως μὲ φυσικότητα μεγαλυτέραν εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν (1332) Δεσφίνης⁶⁶. Ρομβόσχημον, σκληρὸν ἐπιγονάτιον ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μυστρᾶ⁶⁷. Φέρουν αὐτὸ κολαζόμενοι ἄρχιερεῖς⁶⁸, ἐπίσκοποι αἵρετικοί⁶⁹, ἀλλὰ καὶ Ἅγιοι ἱεράρχαι, ζωγραφούμενοι μεταξὺ τῶν χορῶν τῶν Ἁγίων⁷⁰. Ἀκολούθως σκληρόν, ρομβόσχημον ἐπι-

62. Βλ. π.χ. εἰς τὸν πίν. 48α τὰς πτυχάς τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου πρὸ τοῦ στήθους.

63. Βλ. ἰδίᾳ τὴν μορφήν τοῦ Ἁγίου Λέοντος (πίν. 48α).

64. Τὸν ἱεράρχην τοῦ πίν. 50α ἔχει δημοσιεύσει ἡ κ. Suzy Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris, 1970, εἰκ. 76.

65. Ν.Β. Δρανδάκης, Ὁ εἰς Ἄρτον Ρεθύμνης ναῖσκος τοῦ ἁγίου Γεωργίου, Κρητ. Χρον. ΙΑ', 1957, πίν. Ε'.

66. Μαρία Σωτηρίου, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βυζαντινοῦ ναυδρίου τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνης, ΔΧΑΕ, περίοδ. Δ', τόμ. Γ', 1962 - 63, πίν. 56^α. Κατὰ τὸ ἔφος αἱ τοιχογραφίαι τῆς Δεσφίνης καὶ τοῦ Ἄρτου διαφέρουν καὶ μεταξὺ τῶν καὶ ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ἀϊ-Λέου.

67. Ἱεράρχαι εἰκονιζόμενοι ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπως π.χ. ὁ ἐπὶ τοῦ ν. τοίχου, παρὰ τὸ τέμπλον, ἐντὸς κόγχης ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (Μ.Ν. Δρανδάκη, *Mistra*, Athens 1959 πίν. 4) φέρουν μαλακὸν ἐγχείριον. Ἡ τοιχογράφησις τοῦ ναοῦ προφανῶς ἤρχισε μετὰ τὴν οἰκοδομήν του (1291 - 92). Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος διαφέρουν κατὰ τὸ ὕψος ἀπὸ τὴν ὁμάδα, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ὅτι ἡ διαφορά προδίδει διάφορον χεῖρα — μέχρι τοῦ ἀριθμοῦ 10 ἔχουν ἀναβιβασθῇ οἱ ὑποτιθέμενοι ζωγράφοι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μυστρᾶ — θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιον. Συζητητέον ἂν ἡ διαφορά ὕψους μαρτυρεῖ καὶ χρονολογικὴν τινα διαφορὰν. Νὰ θεωρηθῇ ὅτι συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς χρονολογικῆς διαφορᾶς καὶ ἡ παρουσία ἐπιγονατίου εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος; Πάντως τοῦλάχιστον ἐκ τῶν κειμένων μαρτυρεῖται τὸ ἐπιγονάτιον comme réservé aux évêques en 1193 (N. Thierry, *Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées (miniatures, fresques)*, *Revue des Études Byzantines*, XXIV, 1966, σ. 311). Εἰς ἔργα ζωγραφικῆς ἀπαντᾷ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος.

68. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910 πίν. 81^α.

69. Αὐτόθι, πίν. 82^α.

70. Αὐτόθι, πίν. 81^α.

γονάτιον συναντᾷ τις εἰς τοὺς ἱεράρχας τῆς ἀψίδος τῆς Ὁδηγητρίας Μυστρᾶ⁷¹, εἰς ἐπισκόπους τοῦ νοτιοανατολικοῦ παρεκκλησίου τοῦ αὐτοῦ ναοῦ⁷² (1366) εἰς τὴν Περίβλεπτον Μυστρᾶ⁷³, εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον τοῦ Μουζάκη Καστορίας⁷⁴ (1385) καὶ εἰς ἄλλους μεταγενεστέρους ναοὺς. Ὡστε ἢ ἀνωτέρω πρόχειρος ἔρευνα ἐπικυρώνει ὅσα παρατηρεῖ ἡ Nicole Thierry⁷⁵ διὰ τὸ ἐπιγονάτιον, ὅτι ἀντικαθιστᾷ τὸ ἐγχείριον κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Ἐπομένως ἡ παρουσία τοῦ σκληροῦ ἐπιγονατίου εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ἁγίου Λέοντος μαρτυρεῖ ὅτι αὕτη πρέπει νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς.

Ἡ Θεοτόκος τῆς Δεήσεως κλίνει πολὺ τὴν κεφαλὴν (πίν. 51α). Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἀλλαχοῦ, ὅπως εἰς τοιχογραφίαν Δεήσεως τοῦ Καχριε Τζαμί⁷⁶, τῆς Ὁδηγητρίας (1311) εἰς Σπηλιὲς Εὐβοίας⁷⁷, τοῦ Ἁγίου Νικολάου (14ου αἰ.) παρὰ τὸ Βιβάρι Λακεδαιμόνος⁷⁸ (πίν. 51β). Ἴσως ἡ ὑπερβάλλουσα κλίσις τῆς κεφαλῆς ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν μορφῶν ἄλλων παραστάσεων, ὅπως εἶναι Μυροφόρος Ἀποκαθλώσεως ἀσπαζομένη τὴν χεῖρα τοῦ Ἰησοῦ⁷⁹, Θεοτόκος τῆς αὐτῆς σκηνῆς ἐπιθέτουσα τὴν παρειάν της ἐπὶ τῆς παρειᾶς τοῦ Λυτρωτοῦ⁸⁰, Παναγία τῆς Σταυρώσεως⁸¹, Θεοτόκος ἡ Παράκλη-

71. A. Grabar - A. Skira, *La peinture byzantine* (Genève 1953), πίν. σ. 155.

72. G. Millet ἐνθ. ἀνωτ. πίν. 103^ο.

73. Αὐτόθι, πίν. 110^α.

74. Σ. Πελεκανίδης, *Καστορία, Θεσσαλονίκη*, 1953, πίν. 145β.

Οἱ ἀρχαῖοι πάντως δὲν ἐλλείπουν εἰς μεταγενεστέρας τοιχογραφίας. Οὕτως ἱεράρχαι εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον Ἀρτοῦ Ρεθύμνης (1401) φέρουν ἀκόμη μαλακὸν ἐγχείριον (N. B. Δρανδάκης, ὁ εἰς Ἀρτὸν Ρεθύμνης ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πίν. Δ³).

75. Ἐνθ. ἀνωτ. σ. 315. Καὶ ἐν σ. 311 διὰ τὸ ἐγχείριον ὅτι «cette pièce d'étoffe brodée est remplacée sur les représentations du XIVe siècle par l'épigonation, losange de trente centimètres de côté en tissu dur ou armé, accroché à hauteur du genou droit».

76. Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, v. 3, London (1967), πίν. 373.

77. Καλύτεραν φωτογραφίαν βλ. παρὰ τῇ Tania Velmans, *Deux églises byzantines du début du XIVe siècle en Eubée*, Cah. Archéologiques, t. XVIII, 1968 σ. 221, εἰκ. 37.

78. Διὰ τὸ μνημεῖον βλ. N.B. Δρανδάκη, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα Λακωνικῆς*, Ἀρχαιολογικὰ Χρονικὰ τῆς Α. Ε., 1969, σ. 3.

Ἡ παρεχόμενη λεπτομέρεια τῆς τοιχογραφίας (πίν. 51β) παρουσιάζει τὴν κλίσιν τῆς κεφαλῆς μεγαλύτεραν ἢ ὅση εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα.

79. Σβετοτσάρ Παντόιτσιτς, *Μιλέσεβα*, Βελιγράδιον 1963 (σερβ.) πίν. XXII.

80. Αὐτόθι πίν. XX.

81. Βλ. π.χ. τὴν Θεοτόκον τῆς Σταυρώσεως εἰς τὴν Στουνένιτσα, Otto Bihalji-Merin, *Fresques et icônes*, Bruxelles (1958) πίν. 27 καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τὸν Ὀρφανὸν Θεσσαλονίκης, Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1964, εἰκ. 26.

σις⁸². Ἡ διάταξις τῶν χειρῶν τῆς Δεομένης δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς χρονολογικὴ ἔνδειξις, ἀφοῦ παρουσιάζεται ὁμοία πὼς εἰς τὸν τρίκογχον ναὸν τοῦ Taghar τῆς Καππαδοκίας⁸³, εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ τῶν ἀγίων Ἀποστόλων τοῦ Πέτρου τῆς Σερβίας⁸⁴, εἰς ψηφιδωτὸν Δεομένης τοῦ Καχριέ Τζαμί⁸⁵, εἰς τὴν Δέησιν τῆς ἀψίδος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἰς τὸ Σπήλιο Καλογέρου Κρήτης⁸⁶ (1347).

Αἱ πολλαὶ πρὸ τοῦ στήθους εὐθύγραμμοι πτυχαὶ τοῦ μαφορίου τῆς Θεομήτορος (πίν. 48α) παραβληταὶ πρὸς τὰς πτυχὰς τοῦ ἐνδύματος, τὸ ὁποῖον φέρει ἡ Παναγία εἰς τὴν Γέννησιν⁸⁷ καὶ τὴν Ἀνάληψιν⁸⁸ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἡ Μυροφόρος⁸⁹ εἰς τὴν αὐτόθι παράστασιν τοῦ Θρήνου, ἡ εἰκονιζομένη ὀπίσω τῆς ἀποξεύσεως τὰς παρειάς. Εἰς τὸν Ἀἰ-Λέον αἱ πτυχαὶ εἶναι περισσότερον εὐθύγραμμοι καὶ σχηματικαί. Κατὰ τὸ εὐθύγραμμον καὶ τὴν σκληρότητα ὑπενθυμίζουν τὰς πτυχὰς τοῦ ἐνδύματος τὰς διαμορφωμένας πρὸ τῶν κνημῶν τῶν Ἀποστόλων τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τοῦ Βλαδιμίρ τῆς Ρωσίας⁹⁰ (1408). Εἰς τὸ Βλαδιμίρ ὅμως αἱ πτυχαὶ δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἔχουν γραφῇ μὲ τὴν βοήθειαν κανόνος. Εἰς Μανασίγια τῆς Γιουγκοσλαβίας⁹¹ αἱ πτυχαί, παράλληλοι καὶ εὐθύγραμμοι, εἶναι περισσότεραι ἢ παρ' ἡμῖν ἡ πτυχολογία εἰς Μανασίγια, μᾶλλον ἀφύσικος, ἔχει περισσότερον προσεγγίσει πρὸς τὸν τρόπον ἀποδόσεως τῶν πτυχῶν κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωση χρόνους.

Τὸ λαϊκότερον τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀἰ-Λέου προδίδουν καὶ αἱ μορ-

82. Ἁ. Ξυγγόπουλος, ἐνθ. ἀνωτ. εἰκ. 80.

83. G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Planches, troisième album, Paris 1934, πίν. 164². Ἡ κλίσις τῆς κεφαλῆς εἶναι διάφορος καὶ ὁ κορμὸς σχεδὸν κατενώπιον.

84. R. Hamann-MacLean - H. Hallensleben, Die Monumental — malerei in Serbien und Makedonien... Giessen, 1963 εἰκ. 111.

85. Paul A. Underwood, ἐνθ. ἀνωτ. Vol 2 (1967) πίν. 36, 38.

86. Κ. Καλοκύρης, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1957, πίν. LIII.

87. A. Grabar - A. Skira, La peinture byzantine, πίν. σελίδος 153.

88. G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 109¹.

89. Αὐτόθι, πίν. 123¹.

90. V. Lazarev, Old Russian murals and Mosaics from the XI to the XVI century, Phaidon (1966), εἰκ. 154. Βλ. ἀκόμη τὰς σκληρὰς εὐθυγράμμους πτυχὰς τοῦ ἱματίου πρὸ τοῦ στήθους εἰς τὸν πρῶτον μετὰ τὸν Κύριον ἀπόστολον τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου εἰς τὴν Παντάνασσαν (1428) τοῦ Μυστρᾶ (D. T. Rice, Byzantine Painting. The last phase, London (1968) εἰκ. 151. Βλ. καὶ εἰκ. 156).

91. D. T. Rice, ἐνθ. ἀνωτ. εἰκ. 160. Ὁ Rice χρονολογεῖ τὸ μνημεῖον ἀπὸ τοῦ 1407 - 18, ὁ A. Xynopoulos, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, σ. 52, ἀπὸ τοῦ 1418.

φαί τῶν στρατιωτικῶν Ἀγίων (πίν. 48β, 52) μὲ τὰ στενὰ καὶ ἐπιμήκη σώματα⁹². Ἡ διόγκωσις τῶν ἰσχύων των εἶναι φαινόμενον σύνηθες εἰς παραστάσεις στρατιωτικῶν ἁγίων κατὰ τὸν 14ον καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος⁹³. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶναι ὡσαύτως σύνηθες καὶ τὸ ἀτρακτοειδὲς κενὸν τῆς στρατιωτικῆς στολῆς, τὸ διαμορφούμενον κατὰ τὴν ὁσφὺν πρὸ τῆς κοιλίας καὶ ὑπὸ τὸν θώρακα, οἷον παρατηρεῖται εἰς τὸν πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν στρατιωτικῶν Ἀγίων τοῦ Ἀΐ-Λέου⁹⁴.

Τὸ οὖλον τῆς κόμης τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἀποδίδεται σχηματικῶς διὰ σπειρῶν εἰς ἐπαλλήλους σειράς. Προφανῶς πρόκειται δι' ἀρχαῖσμον ἐκ τῶν γνωρίμων εἰς λαϊκὰ ἔργα. Ἐλίκας περὶ τὸ μέτωπον εἰς μίαν σειρὰν καὶ ὄχι

92. Μὲ στενοῦς, ἐπιμήκεις κορμούς εἰκονίζονται κατὰ διαφόρους ἐποχὰς καὶ ἄλλα-
χοῦ οἱ στρατιῶται. Ἀγιοὶ ὅπως π.χ. ὁ Ἅγιος Γεώργιος (11ου - 12ου αἰ.) εἰς τὴν κρύπτην
τῆς S. Maria τοῦ Poggiardo (Alba Medea, Gli affreschi delle cripte eremitiche Pu-
gliesi, Roma 1939, Albo, πίν. 75), ὁ Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Ἀσκητηρίου παρὰ τὰ Βούρβουρα
(Ἀ. Ξυγγόπουλος, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀσκηταρίου παρὰ τὸ χωρίον τοῦ Βούρ-
βουρα, Πελοποννησιακά, Γ' 1959, πίν. 51), στρατιῶται εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Προδοσίας
τοῦ ναοῦ τῆς Χρυσαιτίσεως Λακεδαιμόνος (1290), ὁ Ἅγιος Θεόδωρος εἰς Μιχαὴλ
Ἀρχάγγελον Κούνενι Κρήτης (Κ. Λασιθιωτάκης, Δύο ἐκκλησιᾶς στὸ Νομὸ
Χανίων, ΔΧΑΕ περίοδ. Δ, τόμ. Β' 1960 - 61 πίν. 161), στρατιωτικοὶ Ἅγιοι τῆς Εὐαγγελ-
ιστρίας (τέλους 14ου ἢ ἀρχὸν 15ου αἰ.) τοῦ Μυστρᾶ (Ν.Β. Δραγδάκης, Τοιχο-
γραφίαι ναῖσκων τοῦ Μυστρᾶ, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνε-
δρίου Θεσσαλονίκης, τόμ. Α', Ἀθήναι 1954, σ. 170).

93. Βλ. π.χ. τοὺς Ἅγίους Ἀρτέμιον, Θεόδωρον τὸν Στρατηλάτην καὶ Νέστορα (:) τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφانوῦ Θεσσαλονίκης (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Οἱ τοιχο-
γραφίαι τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφانوῦ Θεσσαλονίκης, εἰκ. 137, 139, 140), τὸν Ἅγιον Δημήτριον καὶ στρατιῶτην τῆς παραστάσεως τοῦ Ἐλκομένου εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον τοῦ Μουζάκη (1385) τῆς Καστορίας (Στυλ. Πελεκανίδης, Καστορία, πίν. 152α, 148β), τοὺς Ἅγίους Δημήτριον καὶ Γεώργιον εἰς τὸ Κάλενιτς (Σβετοσάβ Ραντόϊτσιτς, Κάλενιτς (γερμαν.) Βελιγράδιον, 1964, εἰκ. 47). Τὸ Κάλενιτς χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1413 - 1417.

94. Βλ. Ἅγιον Προκόπιον καὶ Ἅγιον Ἀρτέμιον, τοιχογραφίας τοῦ Καχριέ Τζαμι (P. Underwood, ἔ. ἀ. τόμ. 3ος πίν. 500 καὶ 514), Ἅγίους Γεώργιον καὶ Ἀρτέμιον τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφانوῦ Θεσσαλονίκης (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ. ἀ. πίν. 135, 137), τοὺς Ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τοῦ Πέτς (Gojko Subotić, L' église Saint-Démétrios à la Patriarchie de Peć, Beograd (1964) πίν. 42, 44), στρατιωτικοὺς Ἅγίους τῆς Ραβάνιτσα (Μιργιάννα Λιουμπίνκοβιτς, Ραβάνιτσα (γαλλ.). Βελιγράδιον (1966), εἰκ. 43), Ἅγίους Θεοδόρους τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (1375 - 6) Λογκανίκου (Ἀ. Ὀρλάνδος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν κλιτύων τοῦ Ταυγέτου, ΕΕΒΣ, ΙΔ' 1938, σ. 467, εἰκ. 4), στρατιωτικοὺς Ἅγίους τῆς Περιβλέπτου Μυστρᾶ (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, πίν. 1311) τὸν Ἅγιον Θεόδωρον τὸν Τήρωνα τοῦ Κάλενιτς (Σβ. Ραντόϊτσιτς, ἐνθ. ἀνωτ. πίν. 48).

τόσον γραμμικάς, ὅσον ἐδῶ. ἔχει ἡ κόμη τῶν Ἀγίων Γεωργίου καὶ Θεοδώρου εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Καστορίας⁹⁵ (1356).

Ὡς παρετηρήθη ἀνωτέρω, ὁ Ἅγιος Δημήτριος διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς κρατεῖ σχεδὸν ὀρθίαν, γυμνὴν σπάθην. Ἡ λεπτομέρεια δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν κατὰ τὴν ἀπεικόνισιν στρατιωτικῶν ἀγίων⁹⁶.

Ὁ τρόπος ἀποδόσεως ἐκάστης τῶν ἐπαλλήλων λωρίδων, αἱ ὁποῖαι κρέμονται ὑπὸ τὸν θώρακα πρὸ τῆς κοιλίας τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (πίν. 52α) ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ 14ου αἰῶνος· εὐρίσκεται ὁμοίος εἰς τὸν Ἅγιον Μερκούριον, τοιχογραφίαν τοῦ Καχριε Τζαμί⁹⁷, εἰς τὸν ὀπίσω τοῦ Χριστοῦ στρατιώτην τῆς Ἀνόδου εἰς τὸν Γολγοθᾶν τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης⁹⁸, εἰς τοὺς στρατιώτας τῆς Προδοσίας τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου εἰς Λαμπιώτες Ἀμαρίου Κρήτης⁹⁹. Καὶ ἡ λεπτομέρεια καθ' ἣν ὁ μανδύας ἐλίσσεται περὶ τὴν χεῖρα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν. Παράδειγμα ὁ Ἅγιος Μερκούριος τοῦ Ἀγίου Κλήμεντος Ἀχρίδος¹⁰⁰ καὶ ὁ Ἅγιος Προκόπιος τοῦ Κάλενιτς¹⁰¹.

Μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἄλλη λεπτομέρεια, αἱ πτυχαὶ τοῦ μανδύου τὸν ὅποιον φορεῖ ὁ Ἅγιος Γεώργιος (πίν. 52β), αἱ ἀποδιδόμεναι μὲ πολλὰς, βραχείας, παραλλήλους, βαθυχρώμους γραμμάς, ὅπως εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Μητροπόλεως Καστορίας¹⁰² (1356). Ὁ τρόπος ἀποδόσεως τῶν προαγ-

95. Στυλ. Πελεκανίδης, Καστορία, πίν. 139.

Μίαν σειρὰν σπειρῶν ἔχει ἡ κόμη ἱεράρχου καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ Πρίλεπ (G. Millet - A. Frolov, ἐνθ. ἀνωτ. τεύχος III, Paris 1962, πίν. 20^a).

96. Βλ. τοιχογραφίας: Ἀγίου Δημητρίου Μυστρᾶ (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, πίν. 83^a), Ἀγίου Νικήτα παρὰ τὸ Čučer (G. Millet - A. Frolov, ἐνθ. ἀνωτ. τεύχος III, πίν. 37^a), ναοῦ τῆς Μονῆς Ἀγίου Νικολάου Psača (G. Millet - Tania Velmans, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, τεύχος IV, Paris, 1969, πίν. 72, εἰκὼν 138^a), Περιβλέπτου Μυστρᾶ (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, πίν. 131^a).

Ὁρθιον, ἢ ἐλαφρῶς κεκλιμένον ξίφος εἰκονίζεται κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ ὁ Ἄρχων Μιχαήλ, ὅπως εἰς Ἅγιον Δημήτριον Μυστρᾶ (G. Millet, ἐνθ. ἀνωτ. πίν. 83^a), εἰς Ἀρτὸν Ρεθύμνης (N. B. Δρανδάκης, Κρητ. Χρον. ΙΑ' 1957, πίν. στ', εἰκ. 1 καὶ σ. 94) κλπ.

97. P. Underwood, ἐνθ. ἀνωτ. πίν. 498.

98. Ἀ. Ξυγγόπουλος, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, εἰκ. 57.

99. Κ. Καλοκύρης, Ἄθως, θέματα ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης, Ἀθήναι 1963, πίν. 5β καὶ ὁ αὐτός, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, εἰκ. XXXIX.

100. G. Millet - A. Frolov, ἐνθ. ἀνωτ. τεύχος III, 1962, πίν. 17^a.

101. Σβετοζάρ Παντόιτσιτς, Κάλενιτς, εἰκ. 51.

102. Στυλ. Πελεκανίδης, Καστορία, πίν. 120β, 124β, 126, 123β.

γέλει, νομίζω, τὸ φορτικὸν πλῆθος τῶν πτυχῶν, τὰς ὁποίας πολλάκις συναντᾷ τις εἰς μεταβυζαντινὰς τοιχογραφίας¹⁰³.

* * *

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ Ἀΐ-Λέου εἶναι μὲν λαϊκότροπον ἔργον, ἀλλ' ὅχι ὅλως διόλου λαϊκόν. Ὁ ζωγράφος δὲν ἔμεινε ξένος τῶν τάσεων τῆς συγχρόνου ζωγραφικῆς, ἂν καὶ εἰργάσθῃ εἰς τόσον ἀπομεμονωμένην περιοχὴν. Πρέπει νὰ ἥσκει τὴν τέχνην του κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς περὶ τὸ 1400. Ἡ μετρία ποιότητος, ἡ κακὴ διατήρησις καὶ τὸ ὀλιγάριθμον τῶν λειψάνων τοῦ εἰς Ἀΐ-Λέον γραπτοῦ διακόσμου δὲν θὰ ἐδικαίωνον τὴν ἀφιέρωσιν εἰς τὸ μνημεῖον ἰδίου μελετήματος, ἂν ὁ ναὸς, ἀρκούντως, ὡς φαίνεται, παλαιότερος, δὲν ἀνῆκεν εἰς τόσον σπάνιον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐντὸς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ἀρχιτεκτονικὸν τύπον.

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

103. Βλ. π.χ. τὰς πτυχὰς τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (1547) τοῦ Γεωργίου Τζώτζια τῆς Καστορίας (Πελεκανίδης, ἐνθ. ἀνωτ., πίν. 194β, βλ. αὐτόθι καὶ πίν. 199β (Ἅγιον Ὁρέστην).

R É S U M É

LA CHAPELLE DE A·I· - LÉOS À BRIKI DU MAGNE

(PL. 43 - 52)

Le voyageur qui va du village Briki au village Bambaka du Magne, voit à droite de la route une chapelle ruinée, dédiée à saint Léon, l'évêque de Catane.

La chapelle à nef unique, jadis voûtée, a la forme d'une croix libre, au-milieu delaquelle s'élevait une autre voûte en berceau, en guise de coupole. La maçonnerie est faite de blocs reliés entre eux au moyen de mortier. Les murs portent quelques grossiers ornements en brique, dont l'un, sur le tympan oriental de la voûte centrale, ressemble à une arête et l'autre sur le mur occidental a la forme de zig-zag. La clôture de chœur, le templon, est en maçonnerie. Le plan de Saint-Léon fait souvenir des oratoires anciens, comme le mausolée de Galla Placidia ainsi que des églises en croix libre plus récentes qui se trouvent en Asie Mineur. Pourtant la maçonnerie de Saint-Léon montre que la chapelle n'est pas si ancienne. La comparaison de la maçonnerie à celle d'autres églises du Magne précisément datées, comme par exemple l'église de Saint-Pantaléon (991/2) qui se trouve près du village Boularii et l'église de Saints-Théodores à Cafiona (1144/5), démontre que Saint-Léon est probablement antérieur à la seconde église. En tout cas Saint-Léon confirme, en Grèce, la présence, dès l'époque byzantine, du type architectural de l'église voûtée en croix libre, au milieu delaquelle s'élève une autre voûte en berceau, en guise de coupole.

La chapelle de Saint-Léon conserve des restes des fresques de style plutôt populaire : Entre elles, la Déesis, des saints militaires, et saint Léon en costume épiscopal avec «épigonation», losange en tissu dur. L'étude du style et des détails de ces fresques, atteste qu'elles peuvent descendre jusqu'aux environs de 1400. Par conséquent il paraît probable que ces peintures murales aient été exécutées à une époque plus tardive que celle de la construction de la chapelle.

Le mérite de Saint-Léon consiste surtout à la rareté de son type architectural.

N. B. DRANDAKIS

α. Μπρίκι Μάνης. ἹΑἰ-Λέος.

Μπρίκι Μάνης. ἹΑἰ-Λέος. Ἡ β. πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

α. Μπρίκι Μάνης. "Αϊ-Λέος. 'Η (νότιος) θύρα.

β. Μπρίκι Μάνης. "Αϊ-Λέος. 'Εσωτ. γωνία της τρουλλοκαμάρας.

γ. Μπρίκι Μάνης. "Αϊ-Λέος. Κεραμοπλαστικόν κόσμημα.

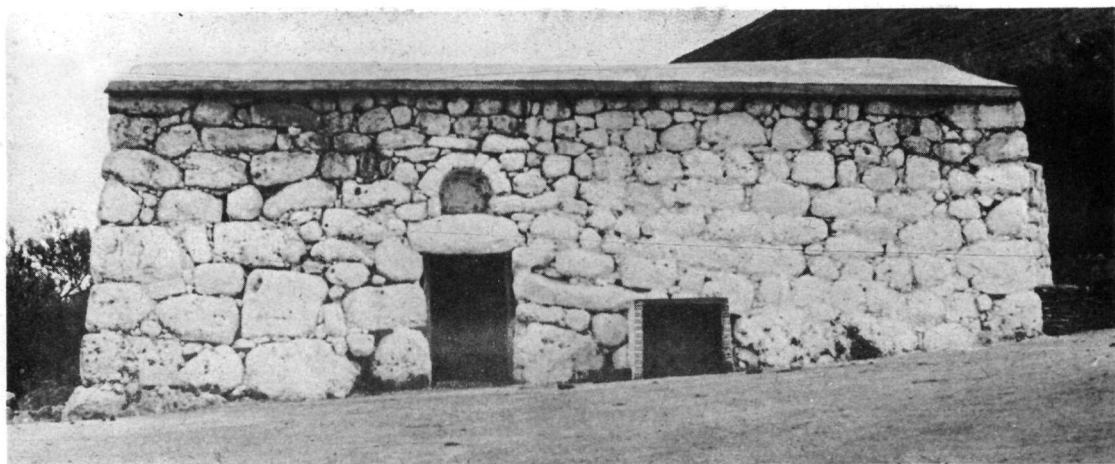
α. Κίττα, ναός Ἀσωμάτου. Λεπτομέρεια

β. Ναός Ταξιαρχῶν Γλέζου παρὰ τὸν Πύργον Διροῦ Μάνης.

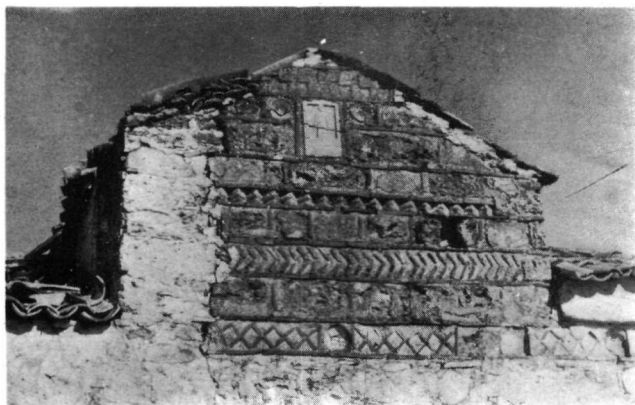
α. Καφιόνα Μάνης. Ναός Ἁγίων Θεοδώρων. Λεπτομέρεια.

β. Μίνα Μάνης. Ναός Ἁγίων Ἀναργύρων.

γ. Μπρίκι Μάνης. Ναός Ἁγίου Νικολάου.

α. Κροκεαί Λακεδαίμονος. Ναός Παναγίας. Λεπτομέρεια του β. τοίχου.

β. Βοσινιάνικα Λακωνίας. Ναός Ἀγίου Γεωργίου.

α. Μπρίκι Μάνης. Ἄϊ-Λέος.
Ἡ Θεοτόκος τῆς Δεήσεως.
Λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

β. Μπρίκι Μάνης. Ἄϊ-Λέος.
Στρατιωτικοὶ Ἅγιοι. Τοιχογραφία.

α. Μπρίκι Μάνης, "Αἰ-Λέος. "Άγιος Λέων Κατάνης.
Λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

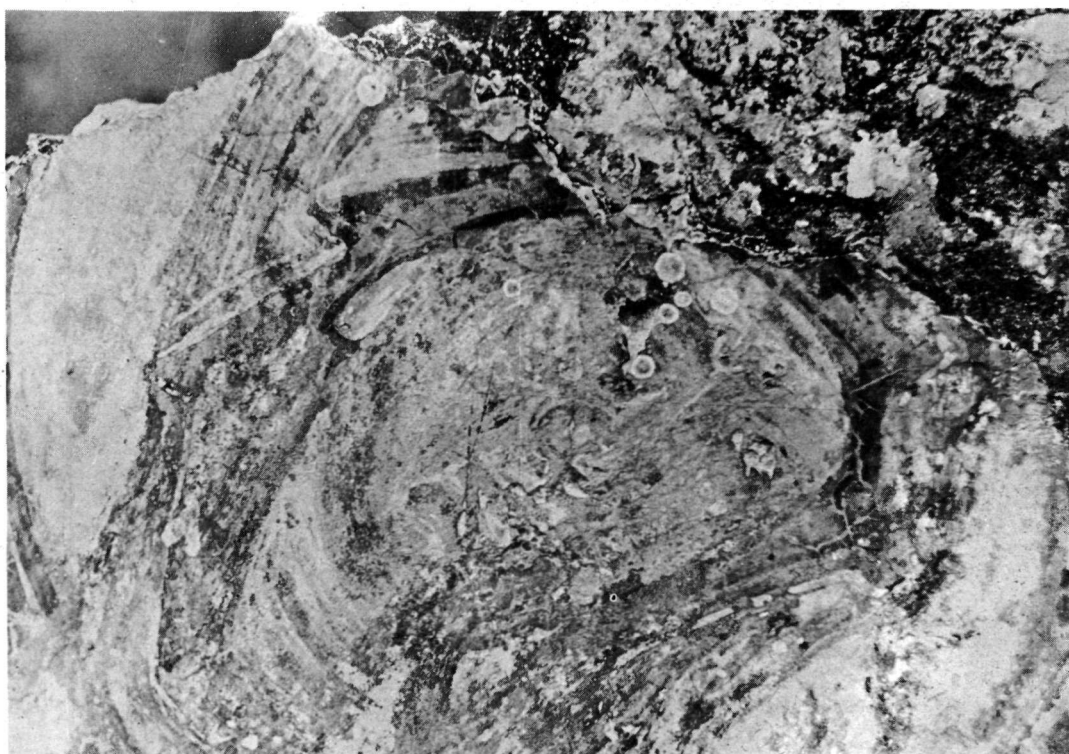
β. Μπρίκι Μάνης, "Αἰ-Λέος. "Άγιος Γεώργιος. Λεπτομέρεια τοῦ Πίν. 48 β

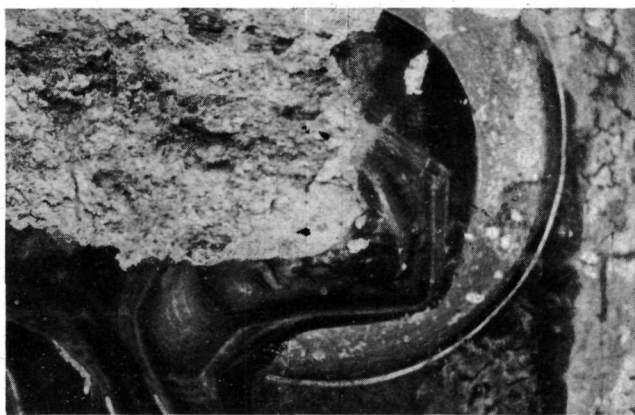
α. Εθαγγελίστρια Μυστρά. Λεπτομέρεια Ίεράρχου. Τοιχογραφία.

β. Εθαγγελίστρια Μυστρά. Λεπτομέρεια Ίεράρχου. Τοιχογραφία.

α. Μπρίκι Μάνης. Ἄϊ-Λέος. Ἡ Θεοτόκος τῆς Δεήσεως. Λεπτομέρεια τοῦ πιν 48 α.

β. Βιβάρι Λακεδαιμόνος. Ναὸς Ἁγίου Νικολάου.
Θεοτόκος τῆς Δεήσεως. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

α. Μπρίκι Μάνης. "Αϊ-Λέος. Λεπτομέρεια του Πίν. 48 β

β. Μπρίκι Μάνης. "Αϊ-Λέος. Λεπτομέρεια του Πίν. 48 β